

ŹRÓDŁA

Michał Kazimierz Gajzler

Łowicz pod względem higieniczno–społecznym

Artykuł z 1907 roku
autorstwa dr. Stanisława Stanisławskiego
lekarza, działacza społecznego i burmistrza Łowicza w latach 1919–1923

Pierwszy raz natrafiłem na informację o artykule dr. Stanisława Stanisławskiego o stanie sanitarnym Łowicza przeglądając „Katalog Czytelni dla wszystkich w Łowiczu” (Łowicz 1914) w Bibliotece Narodowej w Warszawie¹. W dziale „Medycyna”, na s. 49 zobaczyłem tytuł „Łowicz pod względem hyg.–społ.” z numerem inwentarzowym 2221. W biogramie dr. S. Stanisławskiego², zawartym w „Słowniku lekarzy polskich XIX wieku”, można znaleźć informację o tym, że artykuł opu-

¹ Katalog ten od kilkadziesiątu lat był uważany za zaginiony. Po przejrzaniu go z autopsji, zawnioskowałem o digitalizację i dziś jest dostępny w bibliotece cyfrowej Polona. Artykuł z omówieniem zawartości katalogu jest w przygotowaniu. Por. J. Jaworska, *Czytelnia dla Wszystkich w Łowiczu (Przyczynek do dziejów bibliotekarstwa powszechnego)*, „Roczniki Biblioteczne”, 1962, z. 3 – 4, Wrocław Warszawa 1962, s. 124 – 125; J. Jaworska, *Stanisławski Stanisław*, [w:] *Słownik Pracowników Książki Polskiej* [dalej: SPKP], red. I. Treichel, Warszawa – Łódź 1972, s. 848 – 849; A. Owczarek–Cichowska, *Historia i działalność Miejskiej Biblioteki Publicznej w Łowiczu. Informator* [tytuł na okładce: *Miejska Biblioteka Publiczna im. Andrzeja Kazimierza Cebrowskiego w Łowiczu*], Łowicz 1993, s. 20.

² *Stanisławski Stanisław (1872–1924)*, [w:] P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, T. 2, Warszawa 1994, s. 281 – 282; Por. *Dr. Stanisław Stanisławski*, „Polski Przegląd Chirurgiczny”, 1925, z. 1, T. 4, s. 5.

blikowano w czasopiśmie „Zdrowie” nr 9 z 1907 roku³. W „Przeglądzie Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego za rok 1907”⁴ tak go opisano⁵:

* * *

Stanisławski. Łowicz pod względem higieniczno-społecznym.

Zdrowie, str. 503.

Artykuł podaje: położenie miasta, grunt, wody, cechy charakterystyczne ulic i budynków, liczbę mieszkań w tych ostatnich, oświetlenie. Dalej omawia autor brak wody do picia, opisuje rzeźnię, kaplicę przedpogrzebową i cmentarze; poczem przechodzi do ludności miasta, wykazując ruch ludności stałej i niestałej, podział według stanu i wieku, liczbę urodzeń. Z kolei przedstawia stan handlowo-przemysłowy miasta, ceny produktów spożywczych w 1906–1907, omawia alkoholizm i prostytutkę, wreszcie podaje sprawozdanie lekarskie z powiatu łowickiego o chorobach i śmiertelności za rok 1906, także sprawozdanie o liczbie chorych w szpitalu św. Tadeusza w Łowiczu, o śmiertelności w latach 1890–99, w zakończeniu zaś mówi o personelu lekarskim, aptekach i zakładach leczniczych.

A. M.

* * *

Nie zauważyłem dotąd, aby artykuł był cytowany w innych pracach o Łowiczu, ani aby znalazł się w bibliografii lub został przywołany w przypisie⁶, pomimo, że zawiera bogaty w szczegóły opis miasta z czasów życia autora oraz liczne dane statystyczne i demograficzne. Dlatego też zdecydowałem się opracować tekst w celu przybliżenia go współczesnemu czytelnikowi. Opracowanie było potrzebne także z tego względu, że oryginalny artykuł, pomimo bogactwa informacji, zawiera nie mało błędów, niedopatrzeń, przeinaczonych cytatów i niedokładnych

³ Brak tych danych w „Katalogu Czytelni dla wszystkich w Łowiczu” może wskazywać na to, że w czytelni znajdowała się nadbitka lub odbitka ze „Zdrowia”.

⁴ „Przegląd Piśmiennictwa Lekarskiego Polskiego za rok 1907”, Warszawa 1909, s. 267; Autorem opisu jest najprawdopodobniej dr Antoni Majewski (ur. ok. 1870 – zm. 16. 01. 1929 r. w Krzemieńcu), lekarz kolejowy, lekarz w szpitalu Dzieciątka Jezus, nauczyciel higieny, lekarz Liceum Krzemienieckiego („Nowiny Społeczno-Lekarskie”, 1929, nr 15, s. 269 – 270; „Przegląd pedagogiczny”, 1929, nr 8, s. 190; „Nasz Widnokrąg”, 1929, nr 5 – 6, początkowe nienumerowane strony oraz s. 25).

⁵ Autor tego opisu został wprowadzony w błąd co do daty sprawozdania lekarskiego. Jak wykazała analiza przedstawiona w przypisie 92, prawdopodobna data to 1897 r., a nie 1906.

⁶ Wyjątek stanowi informacja bibliograficzna w: M. Wojtylak, *Pod przewodnictwem burmistrza Stanisławskiego*, „Łowiczanie Kwartalnik historyczny”, 2019, nr 1 (64), s. III, przypis nr 6. Ten tekst wydrukowano w trakcie prac nad niniejszym opracowaniem.

obliczeń. Wiele z nich można było sprostować i ograniczyć niejasności do minimum. Na obronę autora trzeba napisać to, że był lekarzem, pisał swój artykuł w 1907 roku, a intencja opisania miasta, z którym był związany, zasługuje na uznanie. Nie był z wykształcenia demografem ani matematykiem, który specjalizuje się w statystyce, ani nie miał narzędzi takich jak komputer czy kalkulator, dziś powszechnie dostępnych. W niektórych przypadkach sam zasygnalizował trudności i wątpliwą jakość danych. Wygląda na to, że dr S. Stanisławski był jedyną osobą, która ówczasie mogła i chciała opublikować taki artykuł o Łowiczu. Polski demograf, prof. Edward Rosset (1897–1989)⁷, napisał w jednym ze swoich artykułów: „W okresie kiedy naród polski był pozbawiony własnej państwowości i kiedy szeregi demografów były niemal puste, problematyką demograficzną, a zwłaszcza jej negatywnymi przejawami (wysoka umieralność na tle złych warunków bytowych, braku urządzeń sanitarnych i nie istnienia społecznej służby zdrowia) zajmowali się głównie lekarze społeczni”⁸. Takim lekarzem społecznikiem był właśnie dr Stanisław Stanisławski.

Jak wynika z książki Marcina Winiarza „Obraz sytuacji sanitarno-higienicznej na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1885–1914 w świetle prac polskich higienistów” (Wrocław 2004), kontekstem artykułów w „Zdrowiu”, sygnalizujących wiele problemów sanitarnych i nawołujących do poprawy stanu higienicznego miast polskich, są przemiany gospodarcze i społeczne w XIX wieku. Prowadziły one do zwiększenia skupienia ludności w aglomeracjach miejskich. Z powodu nikłej świadomości co do zasad higieny oraz braku odpowiedniej infrastruktury sanitarnej, stan zdrowia i życie mieszkańców miast były zagrożone przez szerzenie się rozmaitych chorób. Lekarze higieniści poszukiwali rozwiązań, badali przyczyny, obserwowali miejski styl życia, funkcjonowanie szpitali, szkół, sklepów, rzeźni itp., a poprzez artykuły w czasopismach lekarskich uświadamiali o niebezpieczeństwie i rekomendowali środki zaradcze. W tym nurcie pisał także dr S. Stanisławski, publikując artykuły o problemach szpitali prowincjonalnych⁹. M. Winiarz – autor opracowania – wskazuje na problem braku danych liczbowych

⁷ J. T. Kowaleski, W. Obraniak, *Edward Rosset (1897–1989)*, [w:] *Statystycy polscy. Biogramy*, red. M. Krzyśko, Warszawa 2018, s. 331 – 339.

⁸ E. Rosset, *Problemy i osiągnięcia polskiej demografii w dobie powojennej*, „Studia Demograficzne”, 1978, T. 53, s. 14; cyt. za: Z. Jarzębowski, *Polska statystyka medyczna a badania nad zdrowotnością społeczeństwa polskiego w XIX w.*, „Medycyna Nowożytna”, 1996, T. 3, z. 1/2, s. 115 – 116.

⁹ S. Stanisławski, *W sprawie szpitali prowincjonalnych*, „Medycyna”, 1903, nr 2, s. 38 – 41; nr 3, s. 61 – 64; S. Stanisławski, *O szpitalnictwie prowincjonalnym*, [w:] *Kalendarz Ziemi Łowickiej na rok 1910*, Łowicz 1910, s. 159 – 164.

i regularnie prowadzonych statystyk pozwalających analizować zjawiska i wyciągać wnioski w szerokiej perspektywie czasowej. Wyróżnia Warszawę, o której w „Zdrowiu” pod koniec XIX wieku co miesiąc informowano o ruchu ludności. Stwierdza, że co do pozostałych miast, to podobnych danych nie ma, z nielicznymi wyjątkami. Do tych nielicznych wyjątków zalicza tekst dr. S. Stanisławskiego o Łowiczu¹⁰.

*Stanisław Stanisławski (1872 – 1924),
lekarz, działacz społeczny, burmistrz Łowicza w latach 1919 – 1923,
Zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Łowiczu*

Wśród opublikowanych tekstów w „Zdrowiu” znajdują się takie, które powstały w wyniku ankiet wypełnionych przez lekarzy z wielu miast polskich. Są tam informacje o Łowiczu. Można przypuszczać, że niektóre ankiety wypełniał dr S. Stanisławski. Poniżej zamieszczam dwa

¹⁰ M. Winiarz, *Obraz sytuacji sanitarno-higienicznej na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1885–1914 w świetle prac polskich higienistów*, Wrocław 2004, s. 97, 117.

fragmenty z artykułów inż. Emila Sokala, pierwszy oparty na sprawozdaniu z 1892 roku, a drugi z 1910 roku.

*Widok szpitala św. Tadeusza w Łowiczu ok. 1910 r.,
Zbiory Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział w Łowiczu*

„**Łowicz**, brukowanych ulic 19, placów 2; miejsc ustępowych i dołów kloaczkowych mało. Woda rzeczna i studzienna”^{11 12}.

„**Łowicz**, miasto powiatowe gub. Warszawskiej, stacja kolei Warsz.–Wied. w mieście, dworzec kolei Kaliskiej 1200 m. oddalony od miasta. Liczba mieszkańców 14408, łącznie z załogą wojskową. Pod miastem przepływa rzeka Bzura; miasto zaś i najbliższą okolicę przecinają jej dopływy, tak, że miasto otoczone jest wodą. / Ludność czerpie potrzebną wodę po części z rzeki, przeważnie jednak korzysta ze studzien, tj. wody zaskórnej. Studnie w podwórzach domów położone są blisko ustępów. Na placach publicznych 3 studnie artezyjskie zbudowane na koszt miasta; jedna z nich głęboka 42 m, druga – 102,5 m, trzecia

¹¹ Dr S. Stanisławski wymienia w tablicy II 20 ulic, którym przypisuje długość w sążniach. Różnica w liczbie ulic jest więc niewielka. O tym, że różne źródła podają różne liczby ulic, napisał dr S. Stanisławski w części artykułu zatytułowanej „Ulice i budynki”, zaś o studniach w częściach: „Położenia miasta, grunt i wody” oraz „Brak wody do picia”.

¹² E. Sokal, *Miasta Królestwa Polskiego w świetle sprawozdania Departamentu Medycznego za rok 1892*, „Zdrowie”, 1897, [kwiecień] nr 137 [139], s. 141 (Na egzemplarzu „Zdrowia” na kwiecień 1897 roku wydrukowano nr 137, natomiast właściwy numer to 139).

o głębokości nieznaney. Mieszkańcy bardzo odczuwają brak dobrej wody w ilościach odpowiednich. Podczas pożarów wody nie zabrakło. / Przeważnie każda posesja posiada ustęp. Wody kuchenne w dzień zbierają w beczkach, w nocy zaś wylewają do rynsztoków, a stąd płyną grawitacyjnie do rzeki. / Stan ustępów przeważnie jest zły. W ostatnich czasach budują się doły murowane, lecz większość jest drewnianych lub też zupełnie bez zrębu. Klozety wodne znajdują się tylko w szpitalu. Ścieki odpływają do rzeki Bzury, która przyjmuje jeszcze odchody z fabryki chemicznej i kilku farbiarni. Mieszkańcy bezwarunkowo odczuwają potrzebę zmian, w sposobie usuwania wód brudnych, dotąd stosowanym. / Miasto prawidłowo jest zabrukowane, rynsztoki, nie szczególnie utrzymywane, odprowadzają wody brudne jak również opady atmosferyczne”¹³.

W jednym z przypisów artykułu dr S. Stanisławski wskazuje główne źródło swoich informacji: „Wszystkie dane te i następne zaczerpnięte są z niedrukowanej pracy D-ra Golenkina, starszego lekarza 39 Tomskiego Pułku, pt.: »Łowicz pod względem sanitarnym«, napisanej według programu Warszawskiego Wojskowo–Lekarskiego Okręgu i łaskawie mi przezeń udzielonej”. Rosyjski 39. Tomski Pułk Piechoty stacjonował w Łowiczu¹⁴ na przełomie XIX i XX wieku. O autorze wiadomo, że nazywał się Włodzimierz Georgijewicz Golenkin, urodził się w 1858 r., ukończył studia w 1884 lub 1885 roku, w latach 1893–1898 był radcą nadwornym i młodszym lekarzem w 71. pułku piechoty w guberni lubelskiej w Nowej Aleksandrii. W Łowiczu przebywał w latach 1899–1911 jako radca kolegiálny i starszy lekarz 39. pułku piechoty, w latach 1912–1913 w guberni tambowskiej w Kozłowie na tym samym stanowisku w tym samym pułku, a w okresie I wojny światowej był radcą stanu i lekarzem wojskowym w 40. dywizji piechoty, w sztabie w Bobrujsku,¹⁵ gdzie pozostał co najmniej do 1916 r.¹⁶ W kronice miejscowej tygodnika „Łowiczanin” z dnia 30 października 1914 r. odnotowano następujące wydarzenie:

¹³ E. Sokal, *Uzdrowotnienie miast małych*, „Zdrowie”, 1911, z. 6, s. 454; E. Sokal, *Uzdrowotnienie miast małych*, „Przegląd techniczny”, 1910, nr 33, s. 403; Autor zaznaczył, że: „Autorami sprawozdań są lekarze w pierwszym rzędzie, inżynierowie, aptekarze, a więc obywatele miasta, którzy z natury swoich zajęć najbardziej odczuwają i oceniają braki urządzeń zdrowotnych użyteczności publicznej.”

¹⁴ *Kalendarz...*, *op. cit.*, s. 13 – wśród lekarzy został odnotowany dr Golenkin; Kancelaria pułku – jak wynika z ogłoszeń w „Kurjerze Warszawskim” (np.: 1895, nr 260, s. 13; 1897, nr 272, s. 10) – mieściła się przy ulicy Mostowej w domu Burczak–Abramowicza, a później „W–ej Pawłowskiej”.

¹⁵ O. С. Ишутин, *Военно–санитарная служба Беларуси накануне и в начальный период первой мировой войны 1914–1918 гг.*, „Военная медицина”, 2014, nr 1, s. 148.

¹⁶ „Российский медицинский список” za lata 1888, 1893–1894, 1896–1900, 1905, 1908–14, 1916.

„+ **D-r. W. G. Golenkin.** Przyjechał w przejeździe do naszego miasta b. starszy lekarz konsystującego dawniej w Łowiczu Tomskiego pułku. D-r. Golenkin, cieszył się dużą popularnością w naszym społeczeństwie i był powszechnie lubiany dzięki swojemu taktowi, dużej inteligencji i wysoko rozwiniętym zaletom towarzyskim. P. G. obecnie przebywa w Bobrujsku, gdzie awansowany na radcę stanu, pełni obowiązki starszego dywizyjnego lekarza 40 piechotnej dywizji. P. G. interesował się zawsze etnografią naszego kraju. W Łowiczu zmian wiele nie znalazł, zauważył tylko, że bardzo gęsto zabudowały się przedmieścia Łowicza od strony Arkadii i Zielkowiec”.

W trakcie pracy nad artykułem i gromadzeniem wiedzy o autorze, szczególnie zainteresowała mnie informacja z maszynopisu¹⁷ Stanisława Bukowskiego, o tym, że w drugiej połowie 1923 roku (i/lub później) dr Stanisław Stanisławski w „Gazecie Lekarskiej” opublikował „kilka artykułów o stanie sanitarnym m. Łowicza” (prawdopodobnie chodzi o „Polską Gazetę Lekarską”, bo pod takim tytułem ukazywała się w 1923 r.). Niestety, nie odnalazłem tam takich artykułów. Szkoda. Byłoby interesujące poznać opis miasta tego samego autora, dokonany po kilkunastu latach, szczególnie, że w międzyczasie Polska stała się niepodległa, a autor pełnił urząd burmistrza Łowicza. Znana jest za to – wyrażona krótko i dosadnie – opinia dr. Stanisława Stanisławskiego w przemówieniu z dnia 31 marca 1919 r. (kilka miesięcy po I wojnie światowej) na inauguracyjnym posiedzeniu Rady Miejskiej Łowicza: „Stan sanitarny miasta jest straszny: żyjemy w błocie, mieszkamy w norach, pijemy truciznę. Choroby zaraźliwe grasują i zabierają liczne ofiary”¹⁸.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu, Zbiór rękopisów, sygn. 101: S. Bukowski, „Dr Stanisław Stanisławski, lekarz – społecznik miasta Łowicza (1872–1924) – referat wygłoszony na posiedzeniu Towarzystwa Historii Medycyny w Łodzi 27 III 1958 r.”, mps., k. 17.

¹⁸ M. Wojtylak, *op. cit.*

Łowicz pod względem higieniczno-społecznym

dr Stanisław Stanisławski, 1907

Położenia miasta, grunt i wody. Miasto Łowicz leży w odległości 83 wiorst^{a 1 2} na zachód od Warszawy, w nizinie na prawym brzegu rzeki Bzury (dopływu Wisły), pod 52° 11'^b szerokości i 37° 40' długości geograficznej³. Wysokość nad poziomem morza wynosi 37 – 41⁴. Rzeka Bzura stanowi północną granicę miasta. Nizinna okolica Łowicza była niegdyś pokryta obszernymi i gęstymi lasami, niedostępnymi ani dla promieni słonecznych ani dla wiatru. Lasy skupiały olbrzymią ilość wilgoci, która przesiąkała grunt, a na powierzchni tworzyła jeziora. Do dziś bagna i trzęsawiska otaczają jeszcze Łowicz. W południowej stronie miasta jest łąka (około 175 morgów^{c 5} ziemi) – nigdy nie wysychająca – znana pod nazwą Kostki i należąca do gruntów miejskich. Cała ta łąka przez okrągły rok pokryta jest wodą. Nawet upalne lata bezdeszczowe wysuszyć jej nie zdołały. Niektóre dzielnice miasta w stronie zachodniej (Przyrynek, część Nowego Rynku) leżą poniżej poziomu rzeki, a podczas jej wylewu prawie połowa miasta (zachodnia) pływa w wodzie tak, że transport możliwy jest tylko na łódkach. Takie wylewy były w latach 1891, 1892, 1903 i innych⁶. Kiedyś, w głębokiej przeszłości, przez Kostkę miała płynąć odnoga Bzury, która łącząc się na wschodzie znów z rzeką, zamieniała w wysepkę miejscowość, na której dziś zbudowanym jest Łowicz. Mała rzeczulka Struga dziś jeszcze łączy Kostkę z Bzurą⁷. Wreszcie Bzura kilkoma odnogami przecina i otacza miasto i przedmieście. Mostów w obrębie miasta jest 13⁸.

Obfitość wody i otaczających bagien nie może pozostawać bez wpływu ujemnego na grunt, zabudowania i powietrze w mieście, chociaż, według Oczykowskiego⁹ Łowicz leży „w okolicy przyjemnej i zdrowej (bo chociaż powietrze od wilgoci wydobywającej się z bagien i trzęsawisk otaczających miasto, jest gęste, to jednak nie jest szkodliwe)”^d.

Grunt w Łowiczu i jego okolicy (na przestrzeni 10 – 15 wiorst^e) przedstawia różne kombinacje piasku i gliny. Bagnisty charakter miejscowości i znaczne skupienie osadów atmosferycznych na powierzchni już z góry świadczą o istnieniu blisko powierzchni ziemi nieprzepuszczalnych warstw gliny. Obfitość gliny była powodem, że prawie połowa bu-

^a 88,54 km

^b W oryginale: 52° 11'.

^c 97,98 ha.

^d) [przypis autora] R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1883, s. 3.

^e 10,67 – 16,00 km

dynków w Łowiczu jest zbudowana z cegły. Podczas świdrowania gruntu dla urządzenia studni artezyjskiej (skończonej w 1899 roku), na Starym Rynku znaleziono 10 sążni^a 10 gliny i 8 sążni^b piasku, żwiru i drobnego kamienia, zanim dokopano się wody^c.

Głęboka woda gruntowa znajduje się pod wysokim ciśnieniem. Podczas budowy studni artezyjskiej na Nowym Rynku (w 1894 roku¹¹) woda w ciągu kilku dni tryskała na sążeń wysokości i zalewała plac oraz przyległe ulice. Na Starym Rynku – w innym miejscu (bliżej ul. Zduńskiej) – od 1820 roku istniała studnia z wodą gruntową powierzchniową. Gdy studnię tę przebudowywano na artezyjską, świdrowanie rozpoczęto z głębokości poprzedniej studni. Pod naciskiem wody głębokiej, rury zostały wyrzucone na zewnątrz, a woda zalała cały plac. Studnia miała dwie pompy: jedna dostarczała wodę głęboką, druga płytką. Obecnie od paru lat studnia ta jest zepsuta i znajduje się w stałej reparacji. Pod takim ciśnieniem znajduje się woda powierzchniowa: na ul. Glinki przy kopaniu dołów pod pale dla płotu, już na głębokości jednej stopy, woda tryskała jak ze źródła. Poziom wody powierzchniowej, wyłączając wahania w zależności od osadów atmosferycznych, można określić na 2 – 3 łokci^d 12 głębokości. Obfitość i powierzchniowe położenie tych wód, mocno utrudnia budowę piwnic i suteryn. W niektórych domach urządza się w piwnicach nieprzepuszczalną podłogę z betonu i asfaltu. W innych urządzone są studnie, z których woda wyprowadza się przez rury do miejsc niżej położonych. W zależności od bezpośredniego wpływu rzeki i jej niziny, od bagnisk i trzęsawisk Kostki i od wysokiego położenia wody gruntowej, miasto wyróżnia się obfitością wilgoci. A ściany wszystkich domów parterowych, często zaś i piętrowych, stale są wilgotne.

Ulice i budynki. Miasto, rozciągnięte wzdłuż rzeki w postaci czworokąta, zajmuje przestrzeń 11 włók¹³, 21 morgów, 67 prętów¹⁴ (ok. 180 dziesięcin^e 15)¹⁶, z czego pod placami i rynkami jest około 34 morgów (17,08 d.), pod ulicami około 27 morgów (13,53 d.), pod zabudowaniami około 294 1/2 morgów (147,3 d.) i pod ogrodami około 2 1/2 morgów (1,28 d.). Oprócz tego, powierzchnia wód (rzeki i jej dopływów) wynosi około 20 morgów w (19,99 d.), a ogrody i sady miejskie oraz prywatne wokoło Łowicza zajmują około 338 morgów (169,81 d.), łąki zaś, pastwiska i nieużytki miejskie – 382 d. wreszcie prywatne około 850 dziesięcin¹⁷. „W mieście jest przeszło 100 ogrodów warzywno-

^a ok. 21,34 m.

^b 17,07 m

^c O studniach patrz we fragmentach z artykułów inż. E. Sokala cytowanych we wstępie.

^d 1,42 – 2,13 m.

^e W oryginale autor używał terminu „diesatina”.

owocowych.” – powiada Tarczyński¹⁸ – „Taką niezwykłą ilością ogrodów Łowicz wyróżnia się od innych miast i z tego w świecie jest znany; owoce z Łowicza słyną daleko”^a.

Charakterystyczną cechą miasta jest wąskość oraz długość posesji: przy szerokości domu z frontu 5 – 8 sążni^b, podwórze – a niekiedy i ogródek – ciągnie się wąskim pasem na 70 – 80 sążni^c w głąb aż do drugiej ulicy równoległej. Zjawisko to tłumaczą odśrodkowym rozwojem miasta wokół kościoła i zamku¹⁹ na Starym Rynku oraz prawem według którego podatki miejskie obliczano od szerokości posesji i liczby w niej okien frontowych²⁰. W ten sposób powstawały budynki o dwóch – trzech oknach szerokości, niektóre biedniejsze domy parterowe nawet bez okien porzeczając na jednym wejściu prowadzącym przez długi i ciemny korytarz na podwórze, na które wychodzą okna domu i z którego przez bramę na przeciwległym końcu wąskiej posesji był wyjazd na pole. Z wzrostem miasta wokół pierwszej linii budynków powstawała druga według tegoż typu. Linia domów nowej ulicy mogła zajmować tylko jedną jej stronę gdyż na przeciwległą wychodziły tyły pierwszych budowli. W dalszym ciągu rozwoju miasta, budowanie nowych domów okazało się możliwe tylko w długich podwórzach gdzie też i stają nowe oficyny więcej odpowiadające warunkom czasu. „Wskutek takiego zabudowania miasto z ulic przedstawia się uboższe pod względem budowli, niż jest w istocie, a to dlatego, że po większej części frontowy dom – to istna buda bezkształtna, niska i wąska, często nawet bez okien, mająca jakiś sklep czy sklepiczek i drzwi do waziuchnej sieni lub bramę, w głębi zaś stoją oficyny murowane, piętrowe, prawie okazałe, które gdyby stały od ulicy, miasto inaczej by się przedstawiało i przyjezdni mieliby o Łowiczu lepsze pojęcie”^{d 21}.

Wąskość posesji, zacieśnione i zabudowane podwórza, stanowią wielkie niebezpieczeństwo nie tylko pod względem sanitarnym, lecz i ogólnym, utrudniając ratunek Straży Ogniowej, gdyż sikawki często nie można wprowadzić na podwórze, a beczkami z wodą niepodobna zawracać.

Liczbę domów i nawet ulic różne źródła podają niejednakowo^c, choć wszystkie one pochodzą z Magistratu tutejszego. Różnica polega na tym, że nie zawsze wchodzi w rachubę małe i wąskie uliczki, które właściwie są zaułkami lub przejściowymi podwórzami i do których domy przytykają bokami. Według danych w komisji podatku mieszkaniowego

^a) [przypis autora] W. Tarczyński, *Łowicz. Wiadomości historyczne z dodaniem innych szczegółów*, Łowicz 1899, s. 196.

^b) 10,67 – 17,07 m

^c) 149,35 – 170,69 m

^d) [przypis autora] Tamże, s. 163.

^e) Patrz: przypis 11 we wstępie.

z lat 1897–1898, nieruchomości było 585, a – według danych statystycznych Magistratu z 1899 roku – wszystkich zabudowań było 1482 na 22 ulicach i czterech rynkach^a. Według ostatnich danych, podział budynków na murowane i drewniane przedstawia tablica I.

TABLICA I					
	Liczba budynków	mieszkalnych		niemieszkalnych	
		rządowych	prywatnych	rządowych	prywatnych
murowanych	680	2	583	1	94
drewnianych	802	2	173	4	623
Ogółem	1 482	4	756	5	717

Ogólna liczba budynków mieszkalnych jest 760. Po wykluczeniu z tej liczby wszystkich mających przeznaczenie specjalne (budynki kolejowe, zajęte przez różne urzędy, budynki przy kościołach i klasztorach, których jest 12, szkoły itp.), pozostałe 582^b domów mieszkalnych przedstawione są na tablicy II według ulic, na których stoją. Na tablicy tej przedstawiono również szerokość i długość ulic, materiał budowlany, liczbę mieszkań i pokoi w nich, liczbę pomieszczeń handlowych (sklepów, sklepików, składów itp.) oraz wykaz dochodu z domów. Z danych tych widać, że ogólna ilość 147,3 dziesięciny podzieloną jest pomiędzy 760 domów mieszkalnych, czyli na jedną posesję przypada 465,1 kw. sążni, a na jednej dziesięcinnie pięć posesji ze wszelkimi zabudowaniami. Spośród 582^c domów wykazanych w spisie komisji podatkowej²², 312 jest frontowych i 270^d oficyn. Więcej niż ½ domów jest murowanych, a ¾ domów jest parterowych. Przy prawidłowym uplanowaniu, po wykluczeniu zacieśniających podwórza oficyn, miasto powinno zajmować dwa razy większą przestrzeń. Więcej niż ½ lokatorów²³ w Łowiczu zadawała się jednym pokojem, około ¼ ma pokój i kuchnię²⁴, dziesiąta część 2 pokoje z kuchnią, dwudziesta 4 pokoje i dwudziesta²⁵ od 5 do 8 pokoi. Ogólna liczba pokoi w Łowiczu wynosi około 4500²⁶, co przy ludności 10 902 w 1899 roku, pozwala przeciętnie pomieścić 5 osób

^a) [przypis autora] Wszystkie dane te i następne zaczerpnięte są z niedrukowanej pracy D-ra Golenkina, starszego lekarza 39 Tomskiego Pułku Piechoty, pt.: „*Łowicz pod względem sanitarnym*”, napisanej według programu Warszawskiego Wojskowo-Lekarskiego Okręgu i łaskawie mi przezeń udzielonej.

^b) W oryginale: 585. [Wszelkie tego typu przypisy dolne, informujące o liczbach innych w oryginale niż w niniejszym opracowaniu, wynikają z przyczyn opisanych w nocie edytorskiej lub zostały wyjaśnione w jednym z najbliższych sąsiadujących przypisów końcowych – przypis MKG].

^c) W oryginale: 585.

^d) W oryginale: 273.

w dwóch pokojach. Przy ogólnym dochodzie domów 150 975 rubli^a 27, roczna opłata za pokój wynosi przeciętnie 33 rubli 55 kopiejek^b. Sutezynowych mieszkańców, wobec zalewów w Łowiczu, w ogóle jest bardzo niewiele. Na strychach zaś jest bardzo wiele jednopokojowych mieszkań (tzw. kawalerskich) z bardzo niskim skośnym sufitem i występami dla jednego – dwóch okien. Rozmieszczenie ludności łowickiej w ogóle jest bardzo skupione, zarówno pod względem powierzchni zajętej pod budowlami, jak i pod względem nieodpowiedniej liczby mieszkań w stosunku do zapotrzebowania, co ujemnie wpływa na stan higieniczny, zwłaszcza ludności uboższej²⁸. Nawet zamożniejsza część mieszkańców, w poszukiwaniu mieszkań, otrzymuje je za ceny znacznie przewyższające wartość rzeczywistą. Ponieważ duża liczba okien wychodzi na północ lub też na podwórze mocno zacieśnione, więc też większa część mieszkań jest oświetlona bardzo słabo, ściany ich są wiecznie wilgotne wskutek gruntu mokrego, jako też warunków życia domowego oraz niedostatecznego i złego opalania, wreszcie przewietrzania. Nierzadko spotykamy pokoje (najczęściej obracane na sypialnie) zupełnie ciemne, bez okien²⁹. Piece nasze są albo kafłowe, hermetycznie zamykane, złej konstrukcji, niedostatecznie i nierównomiernie ogrzewające pokój, albo też – w biedniejszych dzielnicach – kominkowe z płytą, które jednocześnie służą do gotowania pokarmów i ogrzewania izby. Opał jest drogi. Drzewo kupuje się na funty³⁰ i pudy³¹ lub małe wiązanki³². Korzec³³ węgla kosztuje od 90 kopiejek (latem) do 1 rubla 50 kopiejek i więcej (zimą). Do przewietrzania, w większych mieszkaniach służą jedynie małe lufciki³⁴ w oknach, a więcej jeszcze dziury i szpary w spaczonych lub gnijących oknach i drzwiach. Jeżeli do tego dodamy, że pokoje są niskie i ciasne, to będziemy mieli o mieszkaniach łowickich pojęcie dostateczne. Miejsc ustępowych (wygódek warszawskich³⁵) w mieszkaniach samych wcale nie ma, jak również nie ma wodociągów i zlewów. Wychodki w domach są ogólne, w głębi podwórza ukryte w budynku drewnianym postawionym nad wykopanym dołem. Tylna ściana budynku zwykle nie dochodzi do powierzchni ziemi i tworzy dostęp do oczyszczania dołu i wrzucania doń śmieci. Nawet lokatorzy mieszkań droższych (po 400 – 500 rubli) nie mają specjalnych wygódek i korzystają z improwizacji własnych: klozetów i kubłów pomieszczonych pod schodami, na strychach itd. Doły cementowe należą do rzadkości i zostały urządzone wskutek cholery roku 1893 i roku 1894³⁶. Oczyszczanie dołów odbywa się w miarę potrzeby w beczkach albo pudłach, których treść gęstą wywozi się na pola jako nawóz. Płyny zaś odpływają przeważnie do ryn-

^a W oryginale: 153 847 rubli.

^b W oryginale: 36 rubli 20 kopiejek.

sztoków podwórzowych, z których po części wsiąkają w grunt, po części zaś wpadają do rzeki.

Najwięcej skupioną jest ludność w dzielnicach żydowskich (ul. Zduńska, Nowy Rynek, Piotrkowska, Bielańska) gdzie Żydzi^a żyją z obrotu swoich składów, sklepów, a przede wszystkim sklepików mających towaru za kilkadziesiąt rubli. Ulice te należą do najwęższych, a podwórza 134 domów frontowych, oprócz 174 oficyn, zabudowane są wielką ilością niezbędnych w handlu składów, spichrzów itp. Oprócz specyficznego zapachu różnych towarów garbarskich, śledzi, nafty, tytoniu, powietrze zatrute jest nieczystościami rynsztoków ciągnących się wzdłuż podwórzy i wychodków pierwotnego urządzenia. Do rynsztoków wprost wylewają się wszelkie nieczystości płynne, pomyje itp., a ponieważ rynsztoki nie zawsze mają dobry ściek, więc też zatrzymująca się w nich ciecz – lub powolny odpływ jej – wywołuje wstrętny odór, którego latem znieść niepodobna. Niewielkie podwórza, na których nie ma budynków, zajęte są pod ogródki owocowe, które bywają wydzierżawiane co rok i dla użytku mieszkańców są niedostępne. Powierzchnia podwórzy w środku miasta prawdopodobnie nie jest większa od placu zajętego pod budowlę, a w wielu domach zajmuje mniej niż połowę przestrzeni budynków. Skupienie ludności w dni świąteczne, targowe i jarmarki, jeszcze więcej powoduje zanieczyszczeń powietrza i gruntu. Co najmniej przez trzy dni w tygodniu (niedziele, wtorki i piątki), nie licząc innych świąt, targów i jarmarków, na rynkach i ulicach przez prawie cały dzień stoją setki wozów z końmi, po których nieczystości pozostają do czasu uprzątnięcia. A uprzątnięcie nieczystości na rynkach i placach należy do obowiązków Magistratu i oddaje się przez miasto w drodze licytacji jednemu z rolników, który korzysta z nawozu. Przedsiębiorca taki obowiązany jest w środy i soboty (nazajutrz po targach) uprzątać nawóz. W ten sposób, prawie cały tydzień mamy powietrze i rynki zanieczyszczone, bo z niedzieli i wtorku nawóz czeka do środy, w środę przez dzień cały zbierają go i wywożą, w piątek zaś jest świeży, który uprzątają przez całą sobotę. Latem, wskutek tego, powietrze w Łowiczu jest wprost nie do zniesienia. Oczyszczanie ulic należy do właścicieli domów, którzy stróżów nie mają. Najczęściej wyrobnicy, wynajmujący się w fabryce lub gdzieindziej, dorywczo załatwiają czynność stróżowską. Toteż zdechłe koty lub zagryzione szczury mogą po kilka dni latem leżeć na ulicy zanim się doczekają uprzątnięcia. Ulic latem przed zamiataniem nie polewa się wodą, a tumany kurzu połykamy wszyscy, śpiesząc do zajęć.

^a W oryginale: *żydzi*.

		TAB						
LP	Równikowy kierunek ulic	Nr porządkowy	Nazwa ulicy	Długość ulicy (w sążniach / w metrach)	szerokość (w sążniach / w metrach)		Liczba domów	
					ulicy	trotuaru	frontów	oficyn
1	Równikowy	1	Wjazdowa	235 / 501,40	7 / 14,94	0,75 / 1,60	7	3
2		2	Podrzeczna	470 / 1002,79	6,5 / 13,87	0,6 / 1,28	35	29
3		3	Zduńska	240 / 512,06	5,33 / 11,37	0,5 / 1,07	58	79
4		4	Przedm. Bratkowice	198 / 422,45	8,33 / 17,77	–	32	8
5		5	Szlachtuzowa	60 / 128,02	5,33 / 11,37	–	1	–
6	Biegunowy	6	Tkaczew	192 / 409,65	5,33 / 11,37	–	2	–
7		7	Mostowa	90 / 192,02	7 / 14,94	0,75 / 1,60	16	17
8		8	Warszawska	54 / 115,21	7 / 14,94	0,6 / 1,28	7	9
9		9	–	70 / 149,35	2,67 / 5,70	–	–	–
10		10	Browarna	185 / 394,72	4,5 / 9,60	0,6 / 1,28	1	–
11		11	Zaułek Zduński	75 / 160,02	1,5 / 3,20	–	–	–
12		12	Kozia	116 / 247,50	4,67 / 9,96	0,6 / 1,28	1	1
13		13	Koszarowa	90 / 192,02	2,67 / 5,70	–	–	–
14		14	Wałowa	130 / 277,37	8,68 / 18,52	–	–	–
15		15	Podgrody	78 / 166,42	5,5 / 11,73	–	4	–
16	W innych kierunkach	16	Piotrkowska	222 / 473,66	6 / 12,80	0,6 / 1,28	19	18
17		17	Glinki	252 / 537,67	12,67 / 27,03	1 / 2,13	8	7
18		18	Ciemna	94 / 200,56	1,33 / 2,84	–	–	–
19		19	Bielawska	60 / 128,02	5 / 10,67	0,75 / 1,60	4	6
20		20	Długa	260 / 554,74	6,33 / 13,51	0,6 / 1,28	22	12
21		21	Nieborowska	–	9 / 19,20	–	7	–
22	Place	22	Stary Rynek	–	–	0,75 / 1,60	14	17
23		23	Nowy Rynek	–	–	0,6 / 1,28	36	54
24		24	Koński Rynek	–	–	0,6 / 1,28	10	9
25		25	Świński Rynek	–	–	–	–	–
26				Budy rozrzucone wokół miasta	–	–	–	28
27			Ogółem:				312	270

LICA II															
w tej liczbie domów							Liczba mieszkań							Pomieszczenia handlowe	Dochody właścicieli domów (w rublach)
murowanych	drewnianych	mieszanych	parterowych	jednopiętrowych	dwupiętrowych	wszystkich	1-pokojowych	2-pokojowych	3-pokojowych	4-pokojowych	5-pokojowych	6-pokojowych	więcej pokoi		
5	5	-	4	6	-	24	3	6	4	3	2	2	4	9	4 566
40	21	3	45	19	-	234	94	65	23	27	10	6	9	27	19 685
90	19	28	92	44	1	587	254	218	58	30	15	6	6	120	41 761
4	35	1	38	2	-	131	106	20	4	1	-	-	-	6	320
-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2 200
1	1	-	2	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-
23	4	6	27	5	1	180	127	23	15	5	3	3	4	26	10 366
8	8	-	12	4	-	93	81	9	1	1	1	-	-	17	3 824
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	828
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	1	-	2	-	-	16	13	2	1	-	-	-	-	1	440
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	2	-	9	5	2	1	1	-	-	-	-	-
2	2	-	3	1	-	5	4	1	-	-	-	-	-	1	-
20	16	1	33	4	-	156	112	28	12	2	-	1	1	29	7 943
4	9	2	15	-	-	31	13	4	6	1	5	1	1	2	2 316
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	2	1	9	1	-	32	14	10	3	3	-	-	2	9	2 184
8	23	3	33	1	-	145	116	15	10	1	-	1	2	4	4 905
3	3	1	7	-	-	9	3	1	3	2	-	-	-	1	959
29	1	1	11	10	10	110	24	26	24	9	10	8	9	29	16 855
74	12	4	59	31	-	306	127	102	48	15	7	1	6	88	24 347
11	6	2	17	2	-	54	11	11	15	9	4	4	-	7	4 827
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	22	-	29	-	-	16	-	14	-	-	1	-	1	1	2 649
338	191	53	440	132	12	2139	1107	558	228	110	58	33	45	380	150 975
W odsetkach:							100	51,75	26,09	10,66	5,14	2,71	1,54	2,10	

Ulice, jak i podwórza, są wybrukowane kamieniem polnym. Bruki są ohydne, nierówne, z wybojami, a chodzenie i jeżdżenie po nich jest rzeczą bardzo przykrą. Trotuary wąskie, nierówne, nienaprawiane, przedsta-

wiają resztki betonu, asfaltu i kamienia polnego, trzymające się ziemi obnażonej. Na niektórych bardzo ruchliwych ulicach chodniki są tak wąskie (np. ul. Zduńska), że dwie osoby obok siebie pomieścić się nie mogą. Wreszcie na dalszych od środka miasta ulicach, ani bruków, ani trotuarów nie ma.

W tych warunkach (przy skupieniu ludności, ciasnocie podwórzy i ulic itp.) **brak ogrodów publicznych**. Po angielskim ogrodzie jenerała Klickiego dziś śladów już nie ma. Ogród panien bernardynek (poklasztorny, klasztor skasowano w 1898 roku³⁷) puszczonej jest w dzierzawę. Jedyne ogródek, tzw. Saski (lub oficjalnie: Hipolita), na rogu Starego Rynku i Mostowej, stanowi maleńki skwer wielkości około morgi^a i jest ograniczony z jednej strony wysoką ścianą dwupiętrowego domu, z drugiej zaś przytyka do wąskiej uliczki Mostowej, także gęsto zabudowanej³⁸. W ostatnich latach (1902) Magistrat zadrzewił dość znaczną przestrzeń gruntu w odległości 2 wiorst^b od miasta, w południowej jego stronie.

Oświetlenie miasta (w 1899 roku 70 lamp naftowych) jest niedostateczne. W roku zeszłym (1906) już próbowano oświetlić miasto lampami nowszej konstrukcji. Dziś rozstawiono pięć lamp systemu Washingtona³⁹. Pałają się dobrze: jedna lampa na środku Starego Rynku oświetla go bez porównania lepiej niż dawniej 15 – 16 lamp naftowych. Niestety, liczba pięciu lamp jest za mała na miasto i wiele dzielnic jest zupełnie ciemnych. Po wtóre, często wieczorami – pomimo ciemności – lamp nie zapalają wcale.

Brak wody do picia. Oprócz prywatnych studni (płytkich) w podwórzach domów, oddalonych od rzeki, w mieście jest kilka studni publicznych. Studnie te drewniane, źle utrzymywane, dostarczają ludności zanieczyszczonej wody gruntowej, powierzchniowej, której poziom znajduje się na głębokości 2 – 3 łokci^c. W roku 1892 na żądanie władz wojсковych był wykonany rozbiór^d wody rzecznej i studziennej: jedna i druga okazały się niezdatnymi do użytku, pod względem chemicznym i bakteriologicznym. Wysoki stopień mineralizacji i zanieczyszczenia wody gruntowej w studniach rozkładającymi się nieczystościami organicznymi może być rozpoznany, pomimo analizy, jej słonawym smakiem, żółtawą barwą i nieprzyjemnym zapachem: może ona być użyta tylko do gaszenia ognia. W roku 1895 i roku 1896 otwarte zostały studnie artezyjskie: jedna na Starym drugą na Nowym Rynku. W roku 1899 otwarto także na Starym Rynku trzecią, która zresztą jest popsuta i od pa-

^a 0,5598 ha

^b 2,13 km

^c 1,42 – 2,13 m

^d Tu w znaczeniu: badania.

ru lat znajduje się w reperacji^a. Woda z tych studni bez barwy i zapachu jest przezroczysta. Gdy stoi dłużej lub gotuje się, osadza się obfity osad buro-czerwonawy. Studni artezyjskich jest za mało i nie wszyscy mieszkańcy mogą z nich korzystać. Ludność mieszkająca nad rzeką używa zanieczyszczonej wody rzecznej. Wśród niej też najwięcej grasuje tyfus brzuszny.

Kąpiele. W Łowiczu do ostatnich czasów mieliśmy tylko brudną, rytualną mykwę⁴⁰ żydowską i niewielką łaźnię pułkową. Tarczyński w swoim „Łowiczu” wspomina o istnieniu przez trzy lata łaźni parowych, urządzonych przez właścicielkę farbiarni⁴¹ i zamkniętych z rozporządzenia władzy. „Chorzy brać mogli kąpiele lecznicze, zdrowi rozkoszowali się wygodą, ludzie zajęć brudzących, mieli łatwość oczyszczania się tanim kosztem, w ogóle było ogólne zadowolenie; tymczasem dla jakichś powodów je zamknięto, czym wyrządzono krzywdę dla ludzi wszystkich stanów wielką, niewypowiedzianą.”^b Przed paru laty Magistrat wybudował łaźnię miejską kosztem około 17 000 rubli⁴². Budynek kąpielowy składa się z dwóch łaźni parowych – jednej dla mężczyzn, drugiej dla kobiet – oraz dwóch pokojów z wannami. I oto rzecz niesłychana: frekwencja kąpeli jest bardzo słaba. Licytacje, które Magistrat urządza w celu wydzierżawiania kąpeli dla eksploatacji, spadają z powodu braku dzierżawców pomimo dogodnych warunków dzierżawy. Ogólnie skarżyć się należy na brak zamiłowania do czystości i kąpeli mieszkańców naszego miasta. Wobec tego Magistrat zamyśla już o zniesieniu kąpeli i o przeznaczeniu budynku na inny cel⁴³.

Latem kąpią się chętnie w brudnej i płytkiej wodzie rzeki Bzury, która ma bieg powolny. Do kąpeli rzecznej służy kilka małych drewnianych łaźni prywatnych i odgradzone przez Magistrat miejsce w odległości ½ wiorsty^c od miasta.

Rzeźnia miejska została przed paru laty urządzoną kosztem 33 000 rubli⁴⁴ na brzegu rzeki, poniżej miasta⁴⁵. Wzorowana na łódzkiej^{d 46}, nie posiada jednak dobrej asenizacji⁴⁷. Zostaje pod stałą opieką i dozorem miejscowego lekarza weterynarii⁴⁸. Ilość bydła zabitego w rzeźni w roku 1898⁴⁹ wynosiła około 2000 sztuk większych (krów, wołów), 9000 mniejszych (owiec, baranów, świń) i 8000 ptaków.

Na rogu Końskiego targu i Glinek stojący kościółek niewielki Świętego Leonarda, w połowie murowany, w połowie drewniany, w ostatnich latach służy jako **kaplica przedpogrzebowa**, w której jednak bar-

^a Patrz: przypis 11 we wstępie.

^b [przypis autora] W. Tarczyński, *op. cit.*, s. 130.

^c 533,39 m

^d W oryginale: *Łódzkiej*.

dzo mało składają ciał zmarłych. Tarczyński słusznie żąda ażeby „[...] do tego kościoła, jako zawsze wolnego, dozwolone było, a nawet obowiązowało wnosić ciała zmarłych”^a ze względów sanitarnych. „Myśl swą rzucam ze względu na ludność uboższą wsi, a głównie miasta, gdzie w jednej izdebce suteryny, poddasza, albo zacieśnionego – jak to w Łowiczu – podwórza, wśród rodziny osób żywych, w *mieszkanu* trupa trzymać muszą *do dnia trzeciego*, a bywa nieraz, jak wypadnie uroczyste święto Kościelne lub Dworskie, to i dłużej, i to najczęściej latem, w upał... / Obrazu tego przykrego, ni złych skutków dla zdrowia żywych – nawet mieszkańców całego domu! – chyba opisywać nie trzeba...”^b 50. Dodać do tego należy, że najwięcej umiera osób od chorób zaraźliwych⁵¹.

Cmentarzy mamy kilka. W stronie północnej za rzeką Bzurą, katolicki, ewangelicki i prawosławny, w stronie południowo-zachodniej drugi cmentarz katolicki Emaus^c, nowy cmentarz mariawicki i cmentarz żydowski. Najgorszym pod względem higienicznym jest cmentarz katolicki za rzeką, gdzie trupy – według utartego wyrażenia – kąpią się w wodzie. Inne cmentarze są w nieco lepszych warunkach. Na cmentarzach katolickich, oprócz zmarłych w mieście, chowani są i zmarli w pobliskich 34 wsiach ludnych, które należą do dwóch łowickich parafii. Niebezpiecznym jest dla miasta przewożenie lub przenoszenie zmarłych (najczęściej wskutek chorób zakaźnych) z tych wsi w granice miasta, [dla] pokropienia ciała⁵².

Ludność miasta. Statystyki ludności dobrze prowadzonej w Łowiczu – jak i w całym kraju – nie mamy. Dane z Magistratu i innych źródeł są dorywcze i niezupełne. Na tablicy III przedstawiono ruch ludności stałej w ciągu lat 17, od 1882 do 1899 roku^d, a na tablicy IV ruch ludności niestałej w ciągu lat pięciu, od 1894 do 1899 roku^e 53 54. Jak widać z tych tablic, ludność prawosławna i ewangelicka stanowi liczby mniej więcej stałe. Około 300 osób przypada na każde z tych wyznań, z czego około 250 osób przypada na ludność stałą i około 50 osób na niestałą⁵⁵. Ogólna ludność miasta zwiększa się głównie przyrostem stałej ludności żydowskiej i napływem ludności niestałej⁵⁶. W ciągu 17 lat ogólny przyrost ludności stałej wynosi około 1500 osób (przeciętnie 11,1^f 57 na 1000 rocznie), z czego 1000 przypada na Żydów^a, 500 na

^a) [przypis autora] Tamże, s. 58.

^b) Tamże.

^c) W oryginale napisano: „Emmaus”.

^d) W oryginale: *od 1883 do 1900 roku*. Zmiana wynika z przyczyn opisanych w przypisie 54.

^e) W oryginale: *od 1895 do 1900 roku*. Zmiana wynika z przyczyn opisanych w przypisie 54.

^f) W oryginale: 11,86. Patrz przypis 57.

katolików⁵⁸. W roku 1894^b ludność niestała stanowiła 9,42% ogólnej ludności, a w roku 1899^c odsetek ten zwiększył się do 16%. Wśród przybyłej ludności, według wyznań, największą liczbę stanowią katolicy (głównie włościanie z okolicznych wsi). W mieście naszym, gdzie przez siedem stuleci w oczach prałatów, duchowieństwa i zakonników mogli mieszkać tylko gorliwi katolicy, dawny element miejski (gorliwie katolicki) nieznacznie, lecz stale wypierany jest przez Żydów^d, zastępujących go w charakterze ludności osiadłej, i przez włościan – niestałej ludności – dla której również w mieście z prawem magdeburskim^e 59 miejsca nie było.

TABLICA III														
Ruch ludności stałej Łowicza														
LP	Rok	Katolików			Żydów			Prawosławnych			Ewangelików			Ogółem
		mężczyzn	kobiet	razem	mężczyzn	kobiet	razem	mężczyzn	kobiet	razem	mężczyzn	kobiet	razem	
1	1882	2093	2272	4365	1374	1437	2811	152	62	214	124	112	236	7626
2	1883	2096	2290	4386	1377	1480	2857	154	65	219	121	112	233	7695
3	1884	2098	2289	4387	1376	1497	2873	154	72	226	130	115	245	7731
4	1885	2123	2320	4443	1458	1538	2996	156	79	235	116	152	268	7942
5	1886	2149	2383	4532	1515	1610	3125	158	95	253	130	118	248	8158
6	1887	2170	2393	4563	1573	1624	3197	175	105	280	135	117	252	8292
7	1888	2207	2439	4646	1620	1672	3292	185	111	296	138	120	258	8492
8	1889	2224	2456	4680	1668	1696	3364	183	125	308	133	118	251	8603
9	1890	2239	2468	4707	1686	1703	3389	185	125	310	134	118	252	8658
10	1891	2260	2476	4736	1717	1701	3418	186	126	312	133	118	251	8717
11	1892	2261	2477	4738	1727	1717	3444	185	125	310	134	117	251	8743
12	1893	2280	2487	4767	1785	1743	3528	186	126	312	133	112	245	8852
13	1894	2290	2517	4807	1757	1683	3440	156	95	251	122	104	226	8724
14	1895	2302	2533	4835	1815	1729	3544	145	89	234	124	105	229	8842
15	1896	2308	2541	4849	1845	1765	3610	135	82	217	125	109	234	8910
16	1897	2321	2569	4890	1892	1805	3697	134	81	215	125	106	231	9033
17	1898	2313	2547	4860	1926	1827	3753	130	82	212	125	111	236	9061
18	1899	2327	2563	4890	1974	1861	3835	128	79	207	121	104	225	9157

O Żydach^f Tarczyński pisze^g: „Okolo 300 lat starozakonnym nie wolno było mieszkać w Łowiczu – po wydaleniu ich z miasta przez Arc. Jana Łaskiego. (Jan Łaski h. Korab, Prymas i Arcybiskup, zm. w Gnieźnie dnia 19 maja 1531 r.). Nie wolno im nawet było przejeżdżać przez miasto, mogli tylko przechodzić pieszo, podobno nawet boso i z odkrytą głową. / Dopiero za rządu pruskiego r. 1797 czterech żydów otrzy-

^a W oryginale: żydów.

^b W oryginale: 1895. Zmiana wyniku z przyczyn opisanych w przypisie 54.

^c W oryginale: 1900. Zmiana wyniku z przyczyn opisanych w przypisie 54.

^d W oryginale: żydów.

^e W oryginale: prawem Magdeburskiem.

^f W oryginale: żydach.

^g [przypis autora] Tamże, s. 203.

mało pozwolenie zamieszkania z rodzinami^a: Boroski, Cukier, Pinkus i Plamka. Od czasu tego pozwolenia nieznacznie coraz ich więcej zaczęło się osiedlać. / W »Geografii«⁶⁰ Steina z roku 1826 (str. 250) już spotykamy: »w Łowiczu w ogóle mieszkańców 6,693, żydów 675!«⁶¹. / W r. 1841 ogólnej ludności 4286, żydów 940 (ubytek ludności chrześcijańskiej wskutek b. rewolucyi). / W r. 1880 ludności 7620, w tej liczbie żydów było 2840. W r. 1897 na 10,260 ludności – żydów 3800”^{62 63}.

TABLICA IV														
Ruch ludności niestałej Łowicza														
LP	Rok	Katolików			Żydów			Prawosławnych			Ewangelików			Ogółem
		mężczyzn	kobiet	razem	mężczyzn	kobiet	razem	mężczyzn	kobiet	razem	mężczyzn	kobiet	razem	
1	1894	335	169	504	180	150	330	33	11	44	20	10	30	908
2	1895	697	496	1193	185	118	303	34	22	56	33	18	51	1603
3	1896	688	438	1126	162	96	258	22	7	29	18	20	38	1451
4	1897	621	438	1059	149	109	258	26	9	35	25	28	53	1405
5	1898	569	535	1104	144	124	268	20	12	32	20	35	55	1459
6	1899	837	547	1384	162	94	256	40	17	57	28	20	48	1745

Podobnie sprawa przedstawia się co do włościan. „Lat temu jakie 20 ani jedna włościańska rodzina nie zamieszkiwała w mieście; obecnie wypierane ze wsi wskutek nadmiernego powiększania się ludności, przy niemożebności zbytńiego rozdrabniania ziemi, lub kiedy starsi wiekiem oddają gospodarki młodszym, włościanie raz wraz osiedlają się w Łowiczu, a nawet nabywają domy, albo zatrudniają się handlem, ubodzy zaś wyrobkiem, i takich wiejskich rodzin w mieście jest teraz bardzo wiele”^b. „W ostatnich kilkunastu latach grunta miejskie własności prywatnej, jakkolwiek utrzymały swą nazwę gruntów miejskich i podatki z nich wpływają do kasy miejskiej, ale w znacznej części sprzedane, są teraz w posiadaniu włościan ze wsi przyległych do miasta, którzy pod samem miastem powznosili chałupy, jakich dawniej nie było, i tak ci na gruntach miejskich, jak i na po–duchownych osiedli włościanie dali początek wsi tak zwanej: *Łowicz*.”^c

Tablica V^d wykazuje podział stałej i niestałej ludności według stanów⁶⁴. Wśród kupców wykazani są tylko mężczyźni–kupcy, a rodziny włączone są do tego stanu, do którego zaliczają się ich głowy wykupujące świadectwa gildyjne, gdyż faktycznie u nas specjalnego stanu kupieckiego nie ma. Wahanie liczbowe stanów mieszczańskiego i włościań-

^a W oryginale napisano „z *rodzicami*” oraz nie wymieniono nazwisk.

^b [przypis autora] Tamże, s. 197.

^c [przypis autora] Tamże, s. 196–197. [Cytuję słowa wprost z książki W. Tarczyńskiego. W artykule dr. S. Stanisławskiego występują przeinaczenia – przypis MKG.]

^d W oryginale, w wierszu nr 6 napisano: „*Dymisyon. żołnierze*”.

skiego tłumaczy się między innymi sprzedażą przez włościan gruntów i zaliczaniem ich do stanu mieszczańskiego, a stan włościański powiększa się przez nabywanie gruntów miejskich.

TABLICA V							
Podział ludności Łowicza według stanu							
LP	Stany	1897 rok		1898 rok		1899 rok	
		stała	niestała	stała	niestała	stała	niestała
1	Szlachta dziedziczna	100	40	92	45	107	39
2	Szlachta służbowa	405	195	423	180	430	180
3	Kupcy	17	4	29	5	28	3
4	Mieszczanie	4583	472	5787	432	5440	629
5	Włościanie	3860	526	2658	714	3085	813
6	Zdymisjonowani żołnierze	68	27	72	29	67	24
7	Obcokrajowcy	–	141	–	54	–	57
8	Ogółem	9033	1405	9061	1459	9157	1745
9		10438		10520		10902	

TABLICA VI							
Podział stałej ludności Łowicza według wieku							
LP	Wiek	1897 rok		1898 rok		1899 rok	
		męska	żeńska	męska	żeńska	męska	żeńska
1	Dzieci do 1 roku	62	48	92	65	110	95
2	od 1-2 lat	48	58	76	79	93	86
3	od 2-7 lat	478	366	484	376	508	446
4	od 7-15 lat	708	585	628	596	657	669
5	od 15-20 lat	452	382	466	386	430	398
6	od 20-55 lat	2186	2426	2209	2352	2211	2287
7	od 55-65 lat	321	368	324	380	335	353
8	od 65-95 lat	217	328	225	312	204	273
9	Ogółem	4472	4561	4504	4546	4548	4607
10		9033		9050 +11		9155 +2	

Wiadomości o składzie ludności według wieku, wykazane na tablicy VI, dotyczą tylko stałej ludności w latach 1897, 1898 i 1899⁶⁵. Według nich, dzieci w wieku szkolnym (od 7 lat do 15) jest w Łowiczu przeszło 1200⁶⁶, z czego na chłopców i dziewczynki przypada mniej więcej po połowie⁶⁷. Ludzi w wieku pracy (od 20 do 55 lat) jest przeszło 2200 mężczyzn i tyleż kobiet⁶⁸. Starców (powyżej lat 55) jest około 530 mężczyzn i około 600 kobiet – to jest prawie tyle, co dzieci w wieku szkolnym⁶⁹. Stosunek mężczyzn do kobiet w szeregu cyfr stałej ludności jest mniej więcej jednaki i wynosi przeciętnie mężczyzn 49,5%, kobiet zaś – 50,5%⁷⁰.

Liczby urodzeń wykazuje tablica VII, z której widać, że urodzeń względnie mniej jest wśród ludności stałej aniżeli wśród ludności niestałej⁷¹. Z 1501ª urodzeń przypada na całą ludność niestałą w ciągu sześciu lat 600 urodzeń⁷². W stosunku do 1000 ludności stałej rodzi się 21 ludzi, a na 1000 ludności niestałej – 70⁷³. Wywnioskować by stąd można, że niestałą ludność miasta stanowią przeważnie ludzie młodzi i małżeństwa z niewielką jeszcze liczbą dzieci, gdy na ludność stałą składają się rodziny już obarczone dziećmi i dużo małżeństw w wieku podeszłym⁷⁴. Narodowość, choć niesłusznie, łączą z religią. Podział według narodowości przedstawiają nam w przybliżeniu tablice III i IV, jeżeli nb.^b w sposób najbardziej nieściśle katolickość łączymy z polskością, prawosławnych zaliczymy do Rosjan, a ewangelików do Niemców. Innych danych pod tym względem nie mamy.

Ludność Księstwa, jak już wyżej wzmiankowaliśmy, wypiera w Łowiczu stałych mieszkańców i zdaje się, że przeznaczeniem tej ludności wraz z elementem żydowskim jest zniszczyć przeżytki starego Łowicza i dać mu nową, więcej odpowiadającą duchowi czasu, fizjonomię. Książęcy – jak się sami nazywają – są wzrostu prawie wysokiego, szczupli i silni, szatyni lub ciemni blondyni. Kobiety są piękne i dobrze zbudowane. We wszystkich ich ruchach i postawie widać dumę, pewność siebie, szanowanie własnej swej godności. W dni targowe i świąteczne ulice Łowicza i rynki pstrzają się od jaskrawych barw przyjezdnych włościan – Książaków. Mężczyźni noszą wełniane spodnie barwy czerwono-pomarańczowej (w pasy) i białe lub czarne sukmany. Kobiety chodzą w krótkich spódnicach wełnianych w pasy zielone, czerwone, białe i pomarańczowe – i w takich samych stanikach. Obuwie noszą na wysokich korkach, z czerwonymi sznurowadłami. W razie deszczu nakrywają głowę lub plecy także jaskrawymi narzutkami w postaci fartuchów. Kostium ten jest właściwy tylko dla Książaków i nigdzie go w kraju nie noszą. Konie mają dobre i ładne; dbają też o konie nicomal jak o dzieci. W dni targowe sklepy kolonialne pełne są włościan, którzy kupują kawę, herbatę, cukier i inne rzeczy. Na wsi, niskie, wąskie, a długie chałupy znikają. Na miejscu ich powstają kolonie⁷⁵, po wiorście^c i więcej ciągnące się z obu stron szosy lub drogi. „Znikają też dawne w czworobok wraz z chałupą zabudowania gospodarskie, szczególnie te »ślepe« – z frontu chałupy, co miały drzwi i okna tylko wewnątrz do czworoboku, szczelnie zamkniętego.

^a W oryginale: 1499.

^b Skrót „nb.” prawdopodobnie ma tu oznaczać: „notabene”.

^c 1 wiorsta to ok. 1,07 km. Patrz przypis 1.

TABLICA VII																					
Liczba urodzeń																					
		Ludność stała										Ludność niestała									
LP	Rok	Katolicy		Żydzi		Prawosławni		Ewangelicy		Ogółem		Katolicy		Żydzi		Prawosławni		Ewangelicy		Ogółem	
		mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet	mężczyzn	kobiet
1	1892	25	39	43	32	2	3	3	4	73	78	21	29	13	34	4	4	1	1	39	68
2	1893	36	38	85	67	3	5	3	1	127	111	?	?	15	25	?	?	?	?	?	?
3	1894	46	56	61	27	5	2	2	1	114	86	37	20	30	14	1	2	3	5	71	41
4	1895	30	34	78	43	2	1	1	2	111	80	39	11	14	16	3	2	2	6	58	35
5	1896	32	24	57	48	–	1	1	1	90	74	35	16	20	13	2	1	1	1	58	31
6	1897	39	36	71	43	1	–	1	–	112	79	28	21	21	15	2	1	2	3	53	40
7	1898	32	28	65	33	–	1	1	6	98	68	24	32	11	15	2	1	1	2	38	50
8	1899	42	35	77	41	1	–	3	1	123	77	37	18	33	21	6	3	6	1	82	43
9	Ogółem	282	290	537	334	14	13	15	16	848	653	221	147	157	153	20	14	16	19	399	308
10										1501										707	
11	Ogółem (1894-1899)	221	213	409	235	9	5	9	11	648	464	200	118	129	94	16	10	15	18	360	240
12										1112										600	

A za to teraz w rzędzie już innych nowych okazałych chałup – raczej domów, spotyka się też istne dworki z przystawkami i z malowanymi sztachetami przed frontem. Nie są już nawet osobliwością drzwi szalowane⁷⁶ albo we filungi⁷⁷, klamki mosiężne, a w oknach lufciki, lagrowe⁷⁸ duże szyby i – firanki^{79a}. Wśród właścicieli domów w Łowiczu są i włościanie, którzy gospodarzą na swej roli, a z nieruchomości miejskiej otrzymują do 1000 i więcej rubli rocznego dochodu.

TABLICA A			
Stan handlowo-przemysłowy (I)			
Handel w sklepach i sklepikach			
LP		Własność	
		chrześcijańska	żydowska
1	Rękodzielnictwo	–	14
2	[<i>pusta rubryka</i>]	–	2
3	Wyroby kuchenne	–	7
4	Handel szkłem	–	11
5	Handel mąką	–	12
6	Masarnie	13	–
7	Jatki	–	6
8	Cukiernie	2	–
9	Piwiarnie	7	–
10	Handel win i restauracje	5	–
11	Apteki	2	–
12	Kolonialne	30	48
13	Galanteria	2	25
14	Handel tytoniu	1	7
15	Handel skór	1	10
16	Nafta i mydło	1	1
17	Piekarnie	7	1
18	Składy papieru	1	1
19	Traktierne	3	5
20	Handel warzywem	2	2
21	Drobne	21	73
22	Razem	98	225

Przemysł, rzemiosła i handel. Przemysł w Łowiczu zaspokaja prawie tylko potrzeby miejscowe i znajduje się w stanie zaczątkowym: plectenie ze słomy, drutu, rzeźba na drzewie, farbiarnie, fabrykacja odzieży i produktów spożywczych (wody sodowej, miodu, octu, pierników)^b. Kilka drobnych fabryk – mydlarnie, browar, fabryka garnków, garbarnia, fabryka narzędzi rolniczych, nici, dwa młyny parowe – zatrudniają po 3 do 20 robotników stałych. Większe przedsiębiorstwo znajduje się w rękach Belgów^c. Jest to akcyjna fabryka⁷⁹ przetworów chemicznych i na-

^a) [przypis autora] Tamże, s. 7.

^b) W oryginale zdanie jest dłuższe o następujące słowa: „[...] zajmują one tylko przedsiębiorcy, mają przeto jedynie znaczenie przemysłu domowego.”. Ponieważ sens nie jest zrozumiały, to usunąłem ten fragment.

^c) W oryginale: *Belgijczyków*.

wozów sztucznych, oddalona od miasta o dwie wiorsty^a, zatrudnia około 300 ludzi prócz oficjalistów mieszkających w bliskości samej fabryki w domach specjalnie na ten cel zbudowanych. Większą część fabryk otwarto dopiero w ostatnich latach dwudziestu. Przedsiębiorcami są: żywiol napływowy albo Żydzi^b. Katolicka część stałej ludności Łowicza ogranicza swą działalność do wyrobu produktów spożywczych (piekarnie, masarnie itp.) i handlu.

TABLICA B			
Stan handlowo-przemysłowy (2)			
Handel w składach i spichlerzach			
LP		Własność	
		chrześcijańska	żydowska
1	Zboża	–	9
2	Soli	–	1
3	Gałganów	–	1
4	Batów, desek itp.	1	–
5	Drzewa i węgiel	2	–
6	Materiałów aptecznych	2	6
7	Materiałów budowlanych	1	2
8	Ajentur	–	1
9	Razem	6	20

Dane o stanie handlowo–przemysłowym Łowicza wykazałem na tablicach A, B i C^c (otrzymano je z kancelarii inspektora podatkowego w roku 1900). Wszystkie wyliczone w tej tablicy 388 przedsiębiorstwa są opodatkowane. Drobnny handel i drobnny przemysł, mające nieznaczne obroty pieniężne, nie są wciągnięte do tej tablicy. Z ogólnej liczby 387 przedsiębiorstw własność chrześcijan stanowi 129, a Żydów 258^d. Z chrześcijańskich przedsiębiorstw lwią część należy do ewangelików^{80 81}.

Według danych⁸² Magistratu z lat 1807–1900, w Łowiczu jest 11 cechów, które mają 265 majstrów (w tej liczbie 114 pozamiejscowych), 239 czeladników (111 pozamiejscowych) i 121 uczniów (27 pozamiejscowych). Cechy wykazano na tablicy VIII.

Z czterech kwartalnych jarmarków, dwa – mianowicie: na Święty Jan (w końcu czerwca) i na Święty Mateusz (w końcu września) – mają znaczenie ogólniejsze⁸³. Z południowych guberni sprowadzają na sprzedaż konie, zza Buga bydło. Na jarmark przyjeżdżają kupcy nawet z zagranicy. Koni i bydła bywa po parę tysięcy sztuk. Oprócz koni i bydła,

^a ok. 2,13 km

^b W oryginale: *żydzi*.

^c W oryginale: *wykazałem na tablicy VII a*. Patrz: opis tablic A, B i C w nocie edytorskiej.

^d W oryginale: *Z ogólnej liczby 388 przedsiębiorstw własność chrześcijan stanowi 127, a żydów 259*.

handlują futrami, wozami, bryczkami, wyrobami rymarskimi, garbarskimi, szewskimi itp.⁸⁴

TABLICA C			
Stan handlowo-przemysłowy (3)			
Warsztaty i fabryki			
LP		Własność	
		chrześcijańska	żydowska
1	Krawcy	–	2
2	Jubilerzy	–	1
3	Olejarnia	–	1
4	Fabryka smarów	–	1
5	Octu	–	1
6	Cegielnie	–	2
7	Młyny parowe	–	2
8	Obuwia i wyrobów rymarskich	4	–
9	Kapeluszy słomkowych	1	–
10	Ślusarskich	1	–
11	Stolarskich	1	–
12	Błasanych	2	–
13	Malarskich	1	–
14	Tkackich	3	–
15	Farbiarni	6	–
16	Narzędzi rolniczych	1	–
17	Browar	1	–
18	Drukarnia	1	–
19	Fotografie	1	1
20	Garniarze	1	1
21	Zegarmistrz	1	1
22	Fabryka chemiczna	akcyjna	
23	Razem	25	13

TABLICA VIII							
Cechy rzemieślnicze							
LP	Nazwa cechu	Liczba majstrów	Liczba czeladników	Liczba uczniów	W tej liczbie zamiejscowych		
					majstrów	czeladników	uczniów
1	Kupców	12	–	–	–	–	–
2	Rymarzy	10	16	2	6	7	2
3	Garniarzy i zdunów	12	6	4	8	4	4
4	Bednarzy	24	17	8	6	10	2
5	Ślusarzy i blacharzy	29	79	16	21	52	7
6	Szewców i krawców	63	46	61	12	9	5
7	Kowali	27	30	19	10	11	6
8	Kominiarzy	31	10	–	29	9	–
9	Młynarzy	16	14	–	4	–	–
10	Rzeźników	12	3	3	2	1	–
11	Stolarzy	29	18	8	16	8	1
12	Razem	265	239	121	114	111	27

Z powodu jarmarków, Tarczyński zwraca słuszną uwagę: „Po każdym tegoczesnym jarmarku powtarza się stale, że co rok gorsze są jarmarki. [...] Niechaj mieszkańcy rąk nie załamują, a właściciele stajen i okólników niech starają się o lepszy porządek; [...] niech pomyślą o jakiegokolwiek wygodzie dla przyjezdnych w zamian swych wymagań;

w ogóle kogo to dotyczy, niech dołoży starań, żeby nie było nadużyć w cenach, [...] Miasta, w których nowe ustanowione są jarmarki, zastydają stary, lecz zgnuśniały Łowicz; [...] W miastach owych (Płock, Kalisz, Piotrków) wystawiono porządne i wygodne pomieszczenia dla koni, [...] a w Łowiczu co? – zawsze jednakowa ospałość, obojętność, poleganie na losie szczęścia. W Łowiczu na jarmarki zawsze są gotowe: szopy często bez dachów i tradycyjne sławne błoto!”^a.

Ceny produktów spożywczych. Duża liczba pośredników-handlujących, bliskość granicy⁸⁵ i takich wielkich odbiorców jak Warszawa i Łódź, olbrzymio podnoszą ceny produktów. Skupowanie wielkimi partiami masła, jajek, owoców, warzyw, ptactwa itp. nie tylko podnosi ceny tych produktów, lecz nawet często zupełnie pozbawia ich mieszkańców Łowicza. Większość ogrodników już ma zakontraktowanych odbiorców w Warszawie lub Łodzi, a na miejscu pozostawiają tylko gorsze gatunki owoców i warzyw, które w dodatku sprzedają po cenach wygórowanych. Powszechną jest skarga na brak dobrego i smacznego mięsa, pomimo rzeźni miejskiej i opieki weterynaryjnej. Biją bydło swojskie bardzo młode lub też bardzo stare. Pewna ilość prawdopodobnie nie bije się wcale w rzeźni. Ogólnie twierdzą, że artykuły żywności w Łowiczu, jeżeli nie są droższe, to w każdym razie nie są tańsze od warszawskich, gdy zwłaszcza weźmie się pod uwagę jakość tych artykułów. Poszczególne domy sprowadzają wiele produktów spożywczych z Warszawy. Na tablicy IX wykazane są dla przykładu ceny niektórych produktów w ostatnim roku, zmieniające się w zależności od pory roku i innych warunków.

Alkoholizm. W roku 1897 było szynków 70, w miejsce których są dziś trzy sklepy monopolowe. Ilość sprzedawanego w mieście alkoholu trudno określić gdyż z monopolów kupują wódkę i pozamiejscowi. Żydzi kupują swoją specjalną „pejsachówkę”⁸⁶, a oprócz tego sprzedawane jest piwo i wino w siedmiu specjalnych sklepach gdzie obrachunek jest niemożliwy. Z obserwacji można wywnioskować tylko, że pijaństwo u nas nie jest mniejsze niż w innych środowiskach kraju.

^a) [przypis autora] Tamże, s. 112 – 113. [W oryginale występują pewne przeinaczenia, które tutaj skorygowałem – przypis MKG].

TABLICA IX			
Ceny produktów spożywczych w latach 1906-1907			
LP	Nazwa przedmiotu	Waga (miara)	Kopiejki
1	Wołowina	1 funt	12-15
2	Cielęcina	..	9-24
3	Baranina	..	10-12
4	Wieprzowina	..	18-20
5	Szczupak	..	30
6	Leszcz	..	12-18
7	Karp	..	15-18
8	Mleko	1 kwarta	4-6
9	Śmietana	..	20-30
10	Jajka	15 sztuk	22,5-45
11	Masło	1 funt	22,5-45
12	Słonina	..	20-25
13	Chleb biały	..	4,5-7
14	Chleb pyłtowy	..	3-4,5
15	Chleb razowy	..	2-2,75
16	Kasza gryczana	..	4-4,4
17	Kasza pszenna	..	3-4
18	Kasza perłowa	..	6-8
19	Groch	..	2,5-3
20	Kartofle	1 korzec	100-150
21	Kapusta	1 pud	20
22	Kapusta kwaszona	..	35-60
23	Cebula	..	85-140
24	Czosnek	1 funt	10-12

Prostytucja⁸⁷. Domów publicznych jawnych od roku 1897 w Łowiczu nie ma⁸⁸. Prostytutki rekrutują się prawie wyłącznie spośród służących⁸⁹. Wywołaną i podtrzymywaną prostytutką jest głównie przez wojsko. Służące podejrzane o prostytutkę sprowadzone bywają przez policję do Magistratu na oględziny lekarskie, których dokonuje lekarz miejski. W razie choroby przesyłane bywają do szpitala miejscowego lub do Świętego Łazarza w Warszawie⁹⁰. Na jarmarki do Łowicza przyjeżdżają prostytutki z Warszawy⁹¹, Łodzi i okolicy.

Zachorowalność i śmiertelność. Nie tylko trudność odszukania i sprowadzenia różnych danych, lecz często zupełny brak tych danych uniemożliwiają dokładne zobrazowanie stanu zdrowia ludności i wpływu miejscowych warunków na zachorowalność i śmiertelność. Sprawozdanie lekarskie z powiatu łowickiego za rok 1897⁹² (przedstawione na tablicy X) ułożone według wypadkowych zapisów lekarzy wolnopraktykujących, odnoszące się tylko do jednego roku, nie może mieć wartości dokumentu zupełnej wiarygodności, tym bardziej, że wielu chorych nie korzysta wcale z pomocy lekarskiej. Jednakże rok ten nie odznaczał się ani nagminnymi chorobami, ani jakimiś szczególniejszymi warunkami i dlatego uważać go można za przeciętny, a z liczb sprawozdania wyciągnąć można wnioski o wzajemnym stosunku różnych postaci chorobowych. Także wnioski wyciągnąć można i z drugiego źródła: z pewniejszych już liczb chorych w szpitalu Świętego Tadeusza⁹³, w ciągu lat ośmiu (od 1892 do 1900 roku – tablica XI). Z tych dwu źródeł ułożono

tablicę XII wykazującą ile osób z 1000 chorych przypada na każdą poszczególłą grupę chorób oraz ile osób na 100 zmarłych umiera na te choroby.

TABLICA X						
Sprawozdanie lekarskie z powiatu łowickiego w roku 1897						
LP	Nr typu choroby	Nazwa choroby	leczy się	zmarło	Z tego w szpitalu	
					leczy się	zmarło
1		1. Uszkodzenia mechaniczne				
2	6	Rany	38	–	17	–
3	6	Słuczenia	36	3	10	–
4	6	Złamania	46	–	7	–
5	6	Zwichnięcia	19	–	2	–
6		2. Uszkodzenia termiczne				
7	15	Oparzenia	12	–	–	–
8	15	Odmrożenia	15	–	–	–
9	15	Porażenie słoneczne	1	1	–	–
10	15	Porażenia piorunu	2	1	–	–
11		3. Choroby zakaźne				
12	1	Malarya	31	2	7	–
13	1	Grypa	47	5	–	–
14	1	Krup i dyfteryt	37	15	–	–
15	1	Ostra gruźlica płuc	38	8	1	–
16	1	Zapalenie ślinianki przyusznej	32	–	3	–
17	1	Dyzenterya	18	3	3	–
18	1	Tyfus brzuszny	24	7	6	2
19	1	Tyfus plamisty	3	1	–	–
20	1	Tyfus nieokreślony	21	6	–	–
21	1	Ospa naturalna	30	8	–	–
22	1	Szkarlatyna	32	12	–	–
23	1	Odra	27	10	–	–
24	1	Koklusz	19	7	–	–
25	1	Róża	18	2	1	–
26	1	Karbunkuł	1	–	–	–
27	1	Posocznica (rodząc.)	13	5	2	1
28	1	Wścieklizna	1	1	1	–
29	1	Tężec	1	–	–	–
30		4. Choroby weneryczne				
31	11	Rzeżączka	35	–	8	–
32	11	Wrzód miękki	28	–		–
33	11	Wrzód twardy	1	–		–

34		5. Otrucia				
35	16	Trucizny organizmu	1	–	–	–
36	16	Alkoholizm	5	–	–	–
37		6. Zaburzenia w ogólnym odżywianiu ustroju				
38	9	Szkorbut	7	–	–	–
39	9	Anemia	57	–	9	–
40	9	Cukrzyca	2	1	–	–
41	9	Zoły	25	1	1	–
42	9	Krzywica	20	2	–	–
43	9	Wole	2	–	–	–
44	9	Uwład starczy	17	4	12	2
45		7. Choroby narządu trawienia				
46	4	Ostry katar kiszek	43	–	22	–
47	4	Chron. katar żołądka	31	3	19	3
48	4	Chron. katar kiszek	30	3		
49	4	Choroby wątroby	12	1		
50	4	Choroby śledziony	12	–		
51	4	Choroby otrzewnej	20	2		
52	4	Przepukliny	30	2	1	–
53	4	Wypadania prostonicy	15	–	–	–
54	4	Robaki	30	–	–	–
55		8. Choroby serca i naczyń krwionośnych				
56	17	Myocarditis	11	3	–	–
57	17	Wady serca	17	5	7	2
58	17	Choroby naczyń	8	2	–	–
59		9. Choroby narządu oddechowego				
60	5	Bronchitis	36	–	19	–
61	5	Bronchopneum	47	4	8	–
62	5	Zapalenie płuc krup.	25	6	10	2
63	5	Zapalenie opłucnej	17	2		
64	5	Inne	23	–	–	–
65		10. Choroby moczopłciowe				
66	8	Choroby dróg mocz.	51	3	2	–
67	8	Zapalenie nerek	17	1	2	–
68	8	Chor. narz. płc. męzk.	27	–	–	–
69	8	Chor. narz. płc. kobiec.	36	2	–	–

70		11. Choroby układu nerwowego				
71	7	Zapal. mózgu i błon	27	7	1	–
72	7	Zapal. mlecz. pacierz.	4	–	–	–
73	7	Krwot. i zatory mózgu	20	6	4	2
74	7	Padaczka	17	1	–	–
75	7	Nerwice	51	–	14	–
76	7	Rozstrój umysłowy	12	–	9	–
77		12. Choroby narządu ruchu				
78	2	Ostry reumatyzm	97	3	14	–
79	2	Zapalenie stawów	17	–	1	–
80	2	Choroby kości	18	2	4	–
81	2	Gościec mięśniowy	172	–	–	–
82		13. Choroby skóry i tkanki podskórnej				
83	3	Ropówka	65	1	28	1
84	3	Karbunkul dobr.	2	1	–	–
85	3	Owrodzenia	20	–	3	–
86	3	Świerzba	127	–	11	–
87	3	Nowotwory dobr.	4	–	–	–
88	3	Nowotwory złośli.	7	2	1	–
89	3	Inne wysypki	25	–	5	–
90	12	Choroby oczu	57	–	12	–
91	14	Choroby uszu	35	–	–	–
92	10	Ciąża i poród	78	4	3	–
93	17	Inne wysypki	107	–	5	–
94		Razem	2262	171	295	15

a

Ze sprawozdania lekarskiego za rok 1897^b widzimy, że prawie 1/6 część wszystkich chorych stanowią chorzy na choroby zakaźne, na które umiera nieco więcej niż 1/2 ogólnej liczby zmarłych (dyfteryt, szkarlatyna, odra, ospa, tyfusy, suchoty, koklusz). 1/8 wszystkich chorych stanowią chorzy na reumatyzm i cierpienia stawów, które nie dają dużego odsetka śmiertelności, lecz sprowadzają choroby serca (następcze wady) i pewne postacie chorób zaliczonych do nerwowych (zatory mózgowo)⁹⁴. Dział chorób skórnych – następny dział według ilości chorych – tworzą^c: świerzby, ropówki itp. Inne choroby nie są zbyt częste. To samo mniej więcej potwierdzają liczby szpitalne. Pewna różnica⁹⁵ w dziale chorób narządów ruchu, płuc i urazów tłumaczy^d się tym, że chorzy pierw-

^a W oryginale podano rok 1906. Patrz przypis 92.

^b Patrz: przypis 92.

^c Zmieniono gramatykę oryginalnego zdania, aby było bardziej zrozumiałe.

^d W oryginale: tłumaczy.

szego rodzaju (choroby ruchu, przeważnie reumatyzm) leczą się chętniej w domu lub ambulatoryjnie. Chorzy ciężko na płuca i z uszkodzeniami, chętniej zwracają się do szpitala. Ta szczególniejsza cecha zachorowalności potwierdza się na 5000⁹⁶ chorych. Zaznaczyć wypada, że chorzy ci należą do mieszkańców miasta i wsi.

Dane o śmiertelności zaczerpnięte zostały z metryk, ksiąg ludności i aktów stanu cywilnego. Śmiertelność stałej i niestałej ludności miasta przedstawiona została na tablicy XIII od 1890 roku, lecz dane z 1891 r. i 1893 r. są niekompletne, a z lat 1890 – 1893 mamy tylko cyfry dotyczące się ludności stałej. Z tablicy tej widać, że liczba ogólnej śmiertelności nie przewyższa 20‰ (oprócz roku cholery 1894). Porównując odsetki śmiertelności wśród ludności stałej i niestałej, widzimy, że odsetek^a ludności niestałej w czwórnasób^b przewyższa taki odsetek ludności stałej⁹⁷. Za przyczyny zwiększonej śmiertelności wśród mieszkańców niestałych uważać należy: po pierwsze, przeważającą liczbę^c dzieci wśród ludności niestałej, które w ogóle dają większą śmiertelność, po wtóre, mniejszy stopień dobrobytu i – po trzecie – mniejszą odporność na warunki miejscowe.

Środki zapobiegawcze przeciwko chorobom zakaźnym należą do obowiązków urzędu administracyjnego i policji, a wartość tych środków jest żadna. Nawet szczepienie ospy nie jest rzeczą obowiązkową i prowadzi się tak, że ospę naturalną spotykamy stale w mieście i powiecie, co parę lat zaś wybucha epidemicznie. Ponieważ przypuszczalnie osiem^d lub dziewięć dziesiątych chorych⁹⁸ nie leczy się u lekarzy, więc też zapobieganie takim chorobom jak szkarlatyna, błonica i inne, jest niemożliwe. Dzieci zmarłe na choroby zakaźne trzyma się po parę dni w mieszkaniu, najczęściej jedną izbę stanowiącym. O dezynfekcji mieszkania, bielizny, odzieży nie ma mowy i często sprzedaje się ją nieodkazoną po chorych zakaźnych, zwłaszcza gruźliczych. Gdy wskutek nagminnego panowania błonicy w roku zeszłym, komisja sanitarna postanowiła zakupić z funduszków kasy miejskiej choć jeden aparat odkażający, wartości kilkudziesięciu rubli, panowie radni „ojcowie miasta” odmówili kredytu na ten „zbytek”⁹⁹.

^a W oryginale pisano *odsetka* jak rzeczownik rodzaju żeńskiego, tj. (kto? co?) *odsetka*, (kogo? co?) *odsetkę*.

^b W oryginale: *wczwórnasób*.

^c W oryginale: *ilość*.

^d W oryginale: *ośm*.

TABLICA XI					
Liczba chorych w szpitalu św. Tadeusza w Łowiczu w czasie od 1892 do 1900 r. według chorób.					
LP	Nr typu choroby	NR	Nazwa choroby	chorych	zmarło
1	6	1.	Rany	177	7
2	6		Złamania	41	–
3	6		Zwichnięcia	8	–
4	6		Stłuczenia	124	1
5	15	2.	Oparzenia	19	2
6	15		Odmrożenia	4	–
7	1	3.	Malarya	38	–
8	1		Grypa	–	–
9	1		Krup i dyfteryt	1	1
10	1		Gruźlica płuc	41	17
11	1		Świnka	15	–
12	1		Dyzenteria	49	4
13	1		Tyfus brzuszny	53	18
14	1		Gorączka gastr.	159	2
15	1		Cholera	4	3
16	1		Ospa i ospica	11	1
17	1		Szkarlatyna	2	–
18	1		Odra	1	–
19	1		Róża	21	1
20	1		Wścieklizna	5	1
21	11	4.	Weneryczne	108	–
22	16	5.	Otrucia	5	–
23	9	6.	Anemia	50	5
24	9		Uwiąd starczy	81	13
25	9		Zoły	19	–
26	4	7.	Zapalenie gardła	50	–
27	4		Ostry katar żołą.	40	–
28	4		Ostry kat. kiszec	75	7
29	4		Przepukliny	10	1
30	4		Chor. in. org. brz.	140	13
31	13	8.	Zapał. mięś. serc.	–	–
32	13		Wady serca	23	3
33	13		Choroby naczyń	2	–

34	5	9.	Zapalenie oskrzeli	192	3
35	5		Zapalenie płuc	111	14
36	5		Organiczne chor. narząd. oddech.	92	14
37	8	10.	Zapalenie nerek	18	4
38	8		Zap. dróg mocz.	27	–
39	8		Wadonercze	6	–
40	8		Choroby płciowe	94	3
41	7	11.	Zapalenie mózgu	8	1
42	7		Zapalenie mleczka	1	1
43	7		Krwotoki i zatoki mózgowie	29	7
44	7	12.	Choroby stawów	8	–
45	7		Choroby kości	18	–
46	7		Reumatyzm	108	–
47	3	13.	Ropówki	184	4
48	3		Karbunkuł	16	1
49	3		Wrzody	41	–
50	3		Świerzba	81	–
51	3		Nowotw. dobr.	4	–
52	3		Nowotw. złośli.	35	5
53	3		Inne wysypki	16	–
54	12		Choroby oczu	48	–
55	14		Choroby uszu	6	–
56	10		Ciąża i poród	39	1
57			Ogółem	2558	158

[Numer typu choroby w tablicach X i XI
odpowiada kolejnemu numerowi pozycji w tablicy XII – przypis MKG]

Komisja sanitarna podczas chorób epidemicznych pilnuje czystości w podwórzach, rynsztokach, ustępach i za nieutrzymywanie czystości winnych pociąga do odpowiedzialności sądowej. Pomaga więc w tym kierunku policji. O istotnej zaś poprawie stanu zdrowotności miasta radzić nie może. Brak szczegółowego rozgraniczenia obowiązków doradczych, wykonawczych i ekspertyzy, zawczasu już skazują instytucję Komisji Sanitarnej na istnienie czysto formalne. Kierując się literalnym znaczeniem prawa, w roli instytucji policyjnej, która ma na celu zapobieganie chorobom i usuwać złe warunki higieniczne, Komisja Sanitarna w Łowiczu winna by pociągnąć do odpowiedzialności całą ludność miasta z Magistratem na czele, na zasadzie odpowiednich paragrafów ustawy budowlanej i lekarsko-policyjnej. Sama więc Komisja, czując swą zu-

pełną niemoc i nie rozporządzając żadnymi funduszami, istnieje tylko na papierze. Skład Komisji stanowią: jako przewodniczący, naczelnik powiatu lub straży ziemskiej, lekarze urzędowi i wolnopraktykujący, i zaproszeni przez Magistrat właściciele domów.

TABLICA XII					
Nr typu choroby	Choroby	Z 1000 chorych chorowało		Ze 100 zmarłych zmarło	
		ogółem wg tablicy X (1897 rok)	w szpitalu wg tablicy XI (lata 1892-1900)	ogółem wg tablicy X (1897 rok)	w szpitalu wg tablicy XI (lata 1892-1900)
1	Zakaźne	173,74	156,37	53,80	30,38
2	Narządy ruchu	134,39	52,38	2,92	–
3	Skóry	110,52	147,38	2,34	6,33
4	Narządy trawienia	98,59	123,14	6,43	13,29
5	Narządy oddychania	65,43	154,42	7,02	19,62
6	Mechaniczne uszkodzenia	61,45	136,83	1,75	5,06
7	Systemu nerwowego	57,91	14,86	8,19	5,70
8	Moczopłciowe	57,91	56,68	3,51	4,43
9	Ogólnego odżywiania	57,47	58,64	4,68	11,39
10	Ciąża i porody	34,48	15,25	2,34	0,63
11	Weneryczne	28,29	42,22	–	–
12	Oczne	25,20	18,76	–	–
13	Narządów krwionośnych	15,92	9,77	5,85	1,90
14	Uszne	15,47	2,35	–	–
15	Termiczne	13,26	8,99	1,17	1,27
16	Otrucia	2,65	1,95	–	–
17	Inne	47,30	–	–	–

Personel lekarski, apteki, zakłady lecznicze. Oprócz sześciu lekarzy cywilnych, z których każdy ma specjalne zajęcie (1 lekarz powiatowy, 1 szpitalny, 1 miejski, 2 kolejowych, 1 fabryczny) mamy jeszcze 2 – 3 lekarzy wojskowych¹⁰⁰. Przy 12 000 ludności¹⁰¹ jeden lekarz wypada na 1300 – 1500 osób. Ludność zatem jest dostatecznie zabezpieczona pod względem leczniczym¹⁰². Ludzie zamożniejsi chętnie leczą się w środowiskach większych (Warszawa, Łódź), do których większe mają zaufanie. Szerokie zaś warstwy ludności, wobec małej kultury, chętnie zasięgają porad u sześciu felczerów i tysiąca innych powołanych i niepowołanych osób „znających”, różnych znachorów i bab. Znachorów w Łowiczu, jak w ogóle w całym kraju, jest dużo, a nawet ludzie z wykształceniem uniwersyteckim potrafią u nich zasięgać porady. Nie dziw więc, że cała masa – ciemna i biedna – do nich się zwraca. Apteki są dwie¹⁰³, a liczba recept w każdej wynosi 6 – 9 tysięcy rocznie. Składy apteczne są także dwa. Dentystów jest dwoje: jedna kobieta ze stopniem lekarza dentysty i jeden dentysta¹⁰⁴.

TAB

Śmiertelność w

LP	Data	Ludność stała										Ogółem zmarło	Na 1000 osób zmarło
		Ogólna liczba ludności	Katolicy		Żydzi		Prawosławni		Ewangelicy				
			mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety			
1	1890	8658	20	19	25	19	2	1	1	1	88	10,16	
2	1891	8717	30	30	22	14	–	–	–	–	96	11,01	
3	1892	8743	24	38	33	16	3	4	2	5	125	14,30	
4	1893	8852	31	28	39	30	2	3	3	5	141	15,93	
5	1894	8724	74	69	82	63	8	5	8	3	312	35,76	
6	1895	8842	28	19	32	22	7	6	1	2	117	13,23	
7	1896	8910	25	31	24	12	–	1	1	–	94	10,55	
8	1897	9033	25	15	19	10	–	–	1	1	71	7,86	
9	1898	9061	34	42	39	20	3	–	1	–	139	15,34	
10	1899	9157	28	25	30	13	1	1	–	3	101	11,03	
11	Razem bez lat 1891 i 1893	[71 128]	258	258	284	175	24	18	15	15	1047	[14,72]	
12			516		459		42		30				
13	Razem z lat 1893-1894		105	97	121	93	10	8	11	8	453		
14	(epidemia cholery)		202		214		18		19				
15	Razem z lat 1895-1899		140	132	144	77	11	8	4	6	522		
16			272		221		19		10				

LICA XIII

latach 1890 - 1899

Ludność niestała												Razem		
Ogólna liczba ludności	Katolicy		Żydzi		Prawosławni		Ewangelicy		Ogółem zmarło	Na 1000 osób zmarło	Ogólna liczba ludności	Ogólna liczba zmarłych	Na 1000 osób zmarło	
	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety	mężczyźni	kobiety						
?	10	5	10	9	4	2	3	1	44	?	?	122	?	
?	?	–	21	7	–	–	–	–	?	?	?	?	?	
?	12	14	11	23	3	2	–	–	65	?	?	194	?	
?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	
908	41	32	24	18	3	2	5	8	133	146,48	9632	445	46,20	
1603	30	19	18	6	4	6	6	3	92	57,39	10 445	209	20,01	
1451	25	20	14	7	4	1	1	2	74	51,00	10 360	168	16,22	
1405	26	23	16	9	3	1	1	–	79	56,23	10 438	150	14,37	
1459	20	28	7	9	3	2	1	–	70	47,98	10 520	209	19,87	
1745	24	17	10	14	4	3	2	1	75	42,98	10 902	176	16,14	
[8571]	188	158	110	95	28	19	19	15	632	[73,74]	[62 297]	1673	[26,86]	
	346		205		47		34							
	125	107	65	45	18	13	11	6	390			912		
	232		110		31		17							

Oprócz lazaretu pułkowego, w Łowiczu jest szpital cywilny powiatowy, zostający pod opieką Rady Powiatowej Dobroczynności Publicznej, w którym znajduje stałą pomoc około 40 chorych rocznie¹⁰⁵. Szpital jest ogólny, rozporządza czterdziestoma łózkami¹⁰⁶ (jeden pokój jest

przeznaczony dla rodzących). Posiada osobną salkę operacyjną, salę opatrunkową i dość znaczny zapas narzędzi chirurgicznych. Mieści się w starym budynku, przerobionym z oberży (austeria Manes). Szpital obsługuje jeden lekarz i cztery siostry miłosierdzia^{107 a}.

Na zakończenie dla charakterystyki Łowicza przytoczę spis instytucji i towarzystw społecznych jakie w Łowiczu istnieją. Do roku 1899 istniała tylko Straż Ogniowa Ochotnicza założona w roku 1879. Resursa miejska nie cieszyła się sympatią mieszkańców.

Od roku 1899 powstaje cały szereg różnych instytucji, a więc przede wszystkim finansowe, Kasa pożyczkowo–oszczędnościowa, Towarzystwo Wzajemnego Kredytu (wzajemny kredyt dla drobnego przemysłu i handlu), kasa posagowa „Wesele” (już zbankrutowała), kasa pogrzebowa, towarzystwo spożywcze „Pelikan” (już zlikwidowane), towarzystwo dobroczynności, ochrona dla chłopców pod nazwą „Nazaret”, towarzystwo śpiewaczo–muzykalne „Lutnia”. W ostatnim zaś roku powstały: „Czytelnia dla wszystkich” (licząca już około 4000 tomów, wśród których bardzo wiele dzieł popularno–naukowych), Koło Polskiej Macierzy Szkolnej, Stowarzyszenie Kursów dla dorosłych analfabetów i – na koniec najmłodsze – Towarzystwo Higieniczne (oddział Warszawskiego).

^a Patrz: przypis 93.

Przypisy rzeczowe

- ¹ Wiorsta – dawna rosyjska jednostka długości, równa 1066,7805 m.
- ² W *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (T. 5, Warszawa 1884, s. 753) Bronisław Chlebowski podaje odległość 82 wiorst (87,48 km). Wg pomiaru w serwisie Geoportal [<http://mapy.geoportal.gov.pl> (dostęp 13.07.2019 r.)], odległość w prostej linii od Starego Rynku w Łowiczu do Ronda Dmowskiego w Warszawie wynosi 74,22 km. Wg rozkładów Polskich Kolei Państwowych, odległość od stacji Łowicz Główny do stacji Warszawa Centralna to 81 km.
- ³ 52°06'28"N, 19°56'38"E to współrzędne bazyliki katedralnej w Łowiczu wyznaczone wg współczesnych urządzeń nawigacji satelitarnej Global Positioning System (GPS) opartych o układ współrzędnych Światowego Systemu Geodezyjnego 84 (World Geodetic System 84 – WGS 84). Te liczby znacznie różnią się od współrzędnych miasta podanych przez autora (a także od podanych przez innych autorów w innych tekstach o Łowiczu).
- ⁴ Prawdopodobnie autor podał tu wielkości w sążniach rosyjskich (2,1336 m), czyli wysokość n.p.m. od 78,94 do 87,48 m. W *Przechadzce po Łowiczu* (Łowicz 1922, s. 47) podano inną rozpiętość poprzez porównanie położenia budynków stacji kaliskiej (86,77 m) i warszawsko–wiedeńskiej (89,10 m). Wg Adama Zjawińskiego (*Rozwój przestrzenny konurbacji łowickiej do końca XVIII w.*, „Roczniki Łowickie”, T. III (2005), Łowicz 2006, s. 48 – 49 i przypis nr 23), który przeanalizował Mapę Zasadniczą Miasta Łowicza z 1977 roku (ze zbiorów Wydziału Geodezyjnego Starostwa Powiatowego w Łowiczu), obszar Starego Rynku (i przyległych ulic) w punkcie szczytowym osiąga wysokość 90,16 m n.p.m. i w obrębie terenu zajętego przez Łowicz do końca XVIII wieku ta wysokość nie jest przekraczana, zaś przeciętna wysokość tego terenu to ok. 86 m n.p.m., a punkt najniższy osiąga 84 m n.p.m. Obecnie, wg współrzędnych podawanych w systemie WGS 84, punkt 52°06'28"N, 19°56'38"E (bazylika katedralna) leży ok. 92 m n.p.m.
- ⁵ Morga – stosowana od XIII w. jednostka powierzchni gruntów. W Królestwie Polskim stosowano morgę nowopolską odpowiadającą 0,559872 hektara i taką stosuje do obliczeń na potrzeby niniejszego artykułu.
- ⁶ O powodziach w Łowiczu pisano w prasie: „Gazeta Handlowa”, 1871, nr 48, s. 2, szp. 2; „Kurjer Warszawski”, 1868, nr 31, s. 4, szp. 2; 1894, nr 88, s. 2, szp. 3; 1903, nr 190, s. 8, szp. 3; „Kurjer Warszawski. Dodatek poranny”, 1889, nr 88, s. 4, szp. 2 – 3; 1903, nr 192, s. 4, szp. 2.
- ⁷ „Struga płynie od łąk (Kostka i t. d.) przez Bratkowice, przecina ul. Długą i Podręczną i wpada do Bzury pod miastem. Wzdłuż tej strugi, od Długiej do Podręcznej, jest ulica Wałowa”, W. Tarczyński, *Łowicz. Wiadomości historyczne z dodaniem innych szczegółów*, Łowicz 1899, s. 51; Por. A. Zjawiński, *op. cit.*, s. 47, przypis 22.
- ⁸ Na *Planie Miasta Łowicza* z 1866 roku widać 10 mostów („Roczniki Łowickie”, T. IX (2011), Łowicz 2012, s. 345). Na *Planie miasta Łowicza* z 1883 roku (z tego samego roku co pierwsze wydanie *Przechadzki po Łowiczu*) przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w zbiorze kartograficznym (sygn. 1/402/0/–/302 – 36) widać 14 mostów. Na planie Łowicza z 1915 roku, autorstwa Feliksa Landischa, widać tylko 5 mostów. Nie znalazłem informacji o innych planach, które powstałyby bliżej 1907 roku. Wiadomości o planach Łowicza czerpałem z następujących materiałów: *Plan Łowicza w skali 1:5000, sporządzony przez sierż. Feliksa Landischa z 2. batalionu piechoty pospolitego ruszenia z Meissen, 5 V 1915 r.*, [w:] *Nie wybiła godzina wybawienia z otchłani niezczęść... Kronika dziejów Łowicza Władysława Tarczyńskiego*, oprac. red. M. Wojtylak, Warszawa 2015, s. 44; M. Wojtylak, *Plany miasta Łowicza w XVIII – XIX wieku*, „Roczniki Łowickie”, T. 9 (2011),

- Łowicz 2012, s. 345 – 346; M. Wojtylak, *Dawne plany Łowicza*, „Łowiczanie Kwartalnik historyczny”, 2011, nr 3 (34), s. I – II.
- ⁹ Romuald Piotr Oczykowski (1845–1920) – publicysta, historyk, księgarz, autor *Przechadzki po Łowiczu*, bardzo często cytowanej i wzmiankowanej do dziś w publikacjach dotyczących Łowicza (szczególnie wydanie drugie, pośmiertne, z 1922 r.); zob. J. Jaworska, *Oczykowski Romuald Piotr*, [w:] PSB, T. 23, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 529; J. Jaworska, *Oczykowski Romuald Piotr*, [w:] SPKP, Warszawa – Łódź 1972, s. 637 – 638.
- ¹⁰ Szążeń, siąg – dawna jednostka długości, określona zasięgiem ramion człowieka, mająca różną wielkość w różnych krajach. Autor prawdopodobnie posługiwał się sążniami rosyjskimi, więc na potrzeby niniejszego opracowania przyjmuję, że 1 szążeń to 2,1336 m.
- ¹¹ O budowie studni artezyjskiej na Nowym Rynku po zakończeniu epidemii cholery, pisano w prasie: „Kurjer Warszawski. Dodatek Poranny”, 1894, nr 195, s. 3, szp. 1; nr 230, s. 2, szp. 3.
- ¹² Łokieć – dawna antropometryczna jednostka długości o zróżnicowanej lokalnie wielkości. Łokieć stanowił zwykle 1/3 sążnia i dzielił się na 2 stopy. Zatem 1 łokieć to ok. 71 cm.
- ¹³ Włóka – dawna jednostka powierzchni gruntów, używana w Polsce i na Litwie. W XIX w. na terenie Królestwa Polskiego wprowadzono włókę nowopolską odpowiadającą ok. 16,8 ha. Włóka to 30 morgów.
- ¹⁴ Pręt – dawna miara długości i powierzchni. Stanowi 1/300 morgi, czyli 0,001866 ha.
- ¹⁵ Dziesięcina (diesatina) – dawna rosyjska miara powierzchni ziemi równa 1,09252 hektara. W dalszej części tekstu będzie zastępowana skrótem „d.” lub określeniem „dziesięcina”.
- ¹⁶ Autor podaje, że miasto zajmowało teren ok. 180 dziesięcin, na który składały się place, rynki, ulice, zabudowania i ogrody. Suma tych części daje w wyniku 179,19 dziesięcin, czyli powierzchnia Łowicza w 1907 roku to 1,96 km² (195,77 ha). Suma tej liczby z powierzchnią, którą autor określił jako leżącą poza miastem, daje 17,49 km² (1749,11 ha). Dziś powierzchnię Łowicza ocenia się na 23,42 km². Por. T. Gumiński, *Łowicz w latach 1865–1914*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 246; Por. *Wielkie porządki miasta Łowicza*, [w:] M. Wojtylak, *Szkice łowickie*, Łowicz 2006, s. 21: W 1783 roku „[...] wymierzony wówczas przez geometrę obszar Łowicza wynosił razem z łąką Kostką 91 włók, 27 morgów i 223 pręty, tj. odpowiadał współcześnie obszarowi około 1544 ha.”. Taka różnica między obszarem miasta sprzed ponad stu lat od 1907 roku a podanym przez dr. S. Stanisławskiego jest zaskakująca i wymaga dalszych dociekań, jednak wykraczają one poza cel niniejszego opracowania.
- ¹⁷ Informacje podane w tekście zostały zestawione w poniższej tabeli. Autor najprecyzyjniej podaje miary w dziesięcinach (diesatinach), toteż te wielkości wydają się najbardziej wiarygodne. W tabeli zawarto przeliczenie dziesięcin na hektary (1 d. = 1,09252 ha) oraz na morgi (1 morga = 0,559872 ha). Autor podaje także wyniki pomiarów w morgach (w przypadku całego miasta: we włókach, morgach i prętach). Te wielkości także przeliczono na hektary i w ostatniej kolumnie zestawiono różnice. W większości przypadków są one nieduże, co wynikać może z przyjętego sposobu zaokrągleń wyników pomiarów i przeliczeń. Natomiast trzy elementy wymagają skomentowania. W przypadku powierzchni wód (wiersz nr 6), w tekście jest ewidentna pomyłka, ponieważ mają one mieć 19,99 dziesięcin i jednocześnie 20 mórg, co nie jest możliwe. Można przypuszczać, że intencją autora było podać tu 40 mórg, co byłoby bliższe 19,99 dziesięcinom. Trudniej znaleźć wyjaśnienie dla rozbieżności –3,95 ha między podanymi powierzchniami zabudowań (wiersz

nr 4) oraz –3,72 ha w przypadku ogrodów i sadów wokół Łowicza (wiersz nr 7). Konstrukcja tekstu sprawia wrażenie, że autor znalazł dokładne wartości w dziesięcinach i dopiero później przeliczył je na morgi i zaokrąglił. Świadczy o tym może także różnica jaka występuje między powierzchnią miasta wyrażoną we włókach, morgach i przętach (co daje 351,22(3) morgów – w tabeli ta liczba podana jest w nawiasach kwadratowych) a powierzchnią wyrażoną jako suma wielkości w morgach (358 – w tabeli podana w nawiasach). Ta pierwsza jest znacznie bliższa powierzchni jaką autor podaje w dziesięcinach. Toteż wielkości w dziesięcinach można ocenić jako bardziej wiarygodne.

LP	Teren i jego powierzchnia		Dziesięciny (wg autora)	Hektary	Km ²	Morgi	Morgi (wg autora)	Przeliczenie na hektary	Różnica między wielkościami w hektarach
1	Teren miejski	miasto (suma)	179,19	195,77	1,96	349,67	* [351,22(3)] (358)	196,64 (200,43)	-0,87 (-4,67)
2		plac i rynki	17,08	18,66	0,19	33,33	34,00	19,04	-0,38
3		ulice	13,53	14,78	0,15	26,40	27,00	15,12	-0,33
4		zabudowania	147,30	160,93	1,61	287,44	294,50	164,88	-3,95
5		ogrody	1,28	1,40	0,01	2,50	2,50	1,40	0,00
6		powierzchnia wód	19,99	21,84	0,22	39,01	20,00	11,20	10,64
7	Teren poza miastem	ogrody i sady miejskie i prywatne wokół Łowicza	169,81	185,52	1,86	331,36	338,00	189,24	-3,72
8		łąki, pastwiska i nieużytki miejskie	382,00	417,34	4,17	745,43	–	–	–
9		łąki, pastwiska i nieużytki prywatne	850,00	928,64	9,29	1 658,67	–	–	–
		SUMA:	1 600,99	1 749,11	17,49	3 124,13			

* 11 włók, 21 morgów i 67 przętów.

- ¹⁸ Władysław Paulin Tarczyński (1845–1918) – działacz społeczny, publicysta, kolekcjoner, którego zbiory stanowiły podstawę Muzeum Starożytności i Pamiątek Historycznych w Łowiczu założonego przed I wojną światową; zob. T. Iwanowska, *Tarczyński Władysław Paulin*, [w:] PSB, T. 52, Warszawa – Kraków 2018, s. 222 – 223; J. Jaworska, *Tarczyński Władysław*, [w:] SPKP, Warszawa – Łódź 1972, s. 897.
- ¹⁹ Mowa tu o budynku zwanym Kupusem, uważanym w XIX wieku za dawny zamek myśliwski książąt mazowieckich. Pisano o nim w „Dzienniku Powszechnym” (1862, nr 121, s. 2) w rubryce „Opisy zabytków Starożytności, przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa zebrane w Gubernji Warszawskiej w latach 1844 i 1846”. Pisał o nim R. Oczykowski w *Przechadzce po Łowiczu* (Łowicz 1883, s. 30; Łowicz 1922, s. 10, 93), a także m.in. W. Tarczyński (*Łowicz, Łowicz 1899*, s. 127 – 128), M. Matuszyński (*Łowicz w wiekach średnich, Łowicz 1934*, s. 25) i M. Wojtylak (*Ten ohydny szpetny Kupus* [w:] M. Wojtylak, *Szkie łowickie*, Łowicz 2006, s. 12 – 15).
- ²⁰ Podobny pogląd sformułował W. Tarczyński (*op. cit.*, s. 162), lecz nie wspominał nic o podatkach, tylko o ograniczeniach prawnych: „Charakterystyką całego miasta jest wąskość a długość posesji. Jest to pozostałością dawnego prawa, jakie wówczas podług stanu mieszkająca ograniczało wąskość frontu domu i co do ilości w nim okien; na wysokość zaś domu i liczbę okien w górę ograniczenia nie było.” A. Zjawiański (*op. cit.*; *Rozwój przestrzenny konurbacji łowickiej do końca XVIII w.*, „Roczniki Łowickie”, T. IV (2006), Łowicz 2007, s. 47 – 84) korzystał ze źródeł archiwalnych, przeanalizował literaturę w zakresie konurbacji łowickiej i nie odnotował, aby istniał system podatkowy lub tego typu prawo w Łowiczu mające tak istotny wpływ na układ urbanistyczny miasta. Zbigniew Morawski (*Łowicz średniowieczny*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 65; por. A. Zjawiański, *op. cit.*, T. IV, s. 56 – 57) wspominał o opłacie od parceli niezależnej od tego ile budynków na niej postawiono: „[...] właściciel miasta brał czynsz od par-

celi (w XVI wieku 1,5 gr). W związku z tym mogło go nie interesować, czy dana parcela jest zabudowana, byleby tylko czynsz wpływał do kasy.”. Takie rozwiązanie sprzyjałoby stawianiu wielu domów na jednej parceli i hipotetycznie stąd może wynikać obraz miasta jaki przedstawili dr S. Stanisławski i W. Tarczyński. Osobną kwestią jest podatek od liczby okien, tudzież prawne uregulowanie ich liczby. O opłacie zależnej od liczby okien pobieranej w Anglii i Szkocji w XVIII w. wspomniał szkocki ekonomista Adam Smith (1723–1790) w swym słynnym dziele *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* (red. J. Drewnowski, E. Lipiński, T. 2, Warszawa 1954, s. 615 – 616). Podatek ten został wprowadzony w Wielkiej Brytanii w 1695 r. w *House Tax Act*, a zniesiony w 1851 r. (M. Littlewood, *John Tiley and the Thunder of History*, [w:] *Studies in the History of Tax Law*, red. P. Harris, D. de Cogan, T. 9, Oxford – London – New York – New Delhi – Sydney 2019, s. 71 – 73; z fragmentów dostępnych poprzez Books.Google.pl dnia 22.10.2019r.). W okresie odbudowy po potopie szwedzkim i w czasie rozwoju Łowicza w XVIII wieku, znaczne wpływy we władzach miejskich mieli mieszkańcy pochodzenia cudzoziemskiego, szczególnie Szkoci, wśród których „Sebastian Antoni Peterson był wielokrotnym prezydentem Łowicza” (J. Wegner, *Łowicz w latach „potopu”*, Łowicz 1947, s. 137; M. Wojtylak, *Gdy w Łowiczu Szkoci rządzili*, „Łowiczanie Kwartalnik historyczny”, 2008, nr 3 (22), s. II, IV). Czas obowiązywania podatku okiennego w Wielkiej Brytanii jest zbliżony z czasem rządów w Łowiczu mieszkańców pochodzenia szkockiego. Brak jednak bezpośredniego potwierdzenia na istnienie podobnych rozwiązań prawnych w Łowiczu i wymaga to zweryfikowania. Natomiast wpływ podatku okiennego na architekturę w Wielkiej Brytanii był znaczący. By zmniejszyć opłaty, właściciele murowali okna w domach, a stawiając nowe budynki, z góry planowali minimalną liczbę okien. Opisane w *Studies in the History of Tax Law* skutki podatku okiennego w postaci pogorszenia warunków mieszkaniowych i sanitarnych są zbliżone z opisem dr. S. Stanisławskiego (patrz: przypis 29 i treść artykułu przy przypisie 28). Brytyjscy lekarze nagłaścili ten problem blisko pół wieku wcześniej. „Gazeta Rządowa Królestwa Polskiego” z 1845 roku (nr 51, s. 2) w dziale wiadomości zagranicznych przedstawiła informację z Anglii: „[...] Między prośbami przedstawionymi następnie parlamentowi, na szczególniejszą zasługuje uwagę jedna, podpisana przez 90 lekarzy, i wymierzona przeciw podatkowi na okna; proszący dowodzą, że podatek ten, będący powodem do zmniejszania liczby okien w nowo-stawianych domach, wywiera szkodliwy wpływ na zdrowie mieszkańców wielkiego miasta.”.

²¹ Por. opis domów w części „Ludność Księstwa”.

²² Nieznane jest źródło na które powołuje się autor. Wg niego miało być 312 mieszkań frontowych i 273 oficyny. Z tablicy II wynika jednak, że było 270 oficyn, co daje 582 mieszkań. Wprowadziłem zmiany w tekście w zakresie liczb, aby były zgodne z tablicą II (patrz: nota edytorska).

²³ W tablicy II nie ma informacji o liczbie lokatorów. Prawdopodobnie autor utożsamia tu liczbę lokatorów z liczbą mieszkań, bo wtedy podane w tekście wielkości są zbliżone do tych wynikających z tablicy II.

²⁴ W tablicy II nie ma informacji o kuchni. Prawdopodobnie autor założył, że kuchnia stanowi jeden pokój, bo wtedy podane w tekście wielkości są zbliżone do tych wynikających z tablicy II.

²⁵ W tablicy II nie ma informacji o liczbie mieszkań o 7 i 8 pokojach. Jest w niej kategoria „więcej pokoi”. Zakładając, że liczba lokatorów jest tożsama z liczbą mieszkań oraz, że „więcej pokoi” oznacza od 7 i więcej, to podany tu stosunek został zanizony, ponieważ z tablicy II wynika, że mieszkań od 5 i więcej pokoi jest 136, natomiast dwudziesta część z 2139 mieszkań to 106,95.

- ²⁶ Na podstawie tablicy II można stwierdzić, że pokoi było co najmniej 4150. Nie wiadomo po ile pokoi miały mieszkania w kategorii „więcej pokoi”.
- ²⁷ Rubel – jednostka monetarna Rosji, równa 100 kopiejkom.
- ²⁸ Patrz: przypis 20.
- ²⁹ Mógł to być skutek podatku okiennego, podobnego jaki wprowadzono w Szkocji. W Edynburgu budowano domy z mieszkaniami bez okien w sypialniach. Patrz: przypis 20.
- ³⁰ Funt – dawna jednostka masy w wielu krajach (od ok. 400 do ok. 560 g). W Królestwie Polskim jeden funt nowopolski to 405,504 g, a jeden funt rosyjski to 409,5115 g.
- ³¹ Pud – dawna rosyjska jednostka miary masy. Jeden pud to 40 funtów rosyjskich (ok. 40,4 funtów nowopolskich), czyli 16,38046 kg.
- ³² Żadne z opracowań dotyczących miar (patrz: nota edytorska), z których korzystałem, nie wymienia wiązanki jako miary masy lub objętości. Należy przyjąć tu potoczne rozumienie tego słowa.
- ³³ Korzec – jednostka objętości ciał sypkich, stosowana od wczesnego średniowiecza do połowy XIX w. (lokalnie także w XX w.), o bardzo zróżnicowanej wielkości. W Królestwie Polskim, korzec nowopolski stanowił 128 litrów.
- ³⁴ Lufcik – „mała szybka w oknie w oddzielnej ramce, dająca się osobno otwierać” (SJP. PWN.pl, odczyt dnia 05.10.2019 r.).
- ³⁵ Więcej o wygódkach warszawskich w: M. G., *Kronika tygodniowa. [Wygody i wygodki warszawskie]*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1890, nr 40 (1617), s. 222, prawa szpalta; M. Gajewski, *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*, Warszawa 1979, s. 224 – 225.
- ³⁶ O epidemii cholery w latach 1893–1894 w Łowiczu pisali badacze dziejów miasta: W. Tarczyński, *op. cit.*, s. 157 – 158 (a także: s. 42 – 43, 61, 96); T. Gumiński, *op. cit.*, s. 294. Informowała o niej także prasa: „Kurjer Warszawski”, 1893, nr 59, s. 5, szp. 2; nr 136, s. 5, szp. 2; 1894, nr 253, s. 4, szp. 1; „Kurjer Warszawski. Dodatek Poranny”, 1894, nr 195, s. 3, szp. 1; nr 230, s. 2, szp. 3; nr 254, s. 2, szp. 2 – 3; „Gazeta Handlowa”, 1894, nr 197, s. 3, szp. 3.
- ³⁷ Bernardynki wróciły do Łowicza w lipcu 1918 r. (R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1922, s. 158).
- ³⁸ Por. R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1883, s. I.
- ³⁹ Rodzaj lamp naftowo–żarowych produkowanych przez belgijską firmę „La Washington” w Brukseli. Były popularne na początku XX wieku ze względu na tani koszt utrzymania. Z. K., *Niektóre nowsze typy oświetleń. Oświetlenie naftowo–żarowe „Washington”*, „Przegląd techniczny”, 1903, nr 39, s. 568 – 570; *Kronika bieżąca. Wyniki prób lamp żarowo–naftowych*, „Przegląd techniczny”, 1904, nr 31, s. 422; B. G., *Z dziedziny zastosowań praktycznych*, „Ziarno”, 1903, nr 43, s. 334 – 335; *Z Sieradza*, „Gazeta Kaliska”, 1904, nr 26, s. 3; J. Polak, *Wystawa miast niemieckich*, „Kurjer Warszawski”, 1903, nr 219, s. 2 – 3; „Młody Garwolak”, *Z kraju i o kraju. Garwolin (gub. Siedlecka)*, „Kurjer Codzienny”, 1905, nr 201, s. 1; *Oświetlenie Włocławka*, „Ludzkość”, 1906, nr 149, s. 4; Ogłoszenia: „Kurjer Warszawski”, 1904, nr 171, s. 13; nr 191, s. 10.
- ⁴⁰ O zamknięciu mykwy informuje ilustrowany tygodnik humorystyczno–satyryczny „Kolce” w doniesieniu z Łowicza z dnia 2 kwietnia 1884 roku („Kolce”, 1884, nr 14, s. 111); Wg pierwszego wydania *Przechadzki po Łowiczu* (s. V), w 1882 roku mykwa mieściła się przy ul. Piotrkowskiej pod numerem policyjnym 247.
- ⁴¹ W. Tarczyński, *op. cit.*, s. 130. W. Tarczyński podaje, że łazienki postawione były na Nowym Rynku, a nazwisko właścicielki farbiarni to Pokrant.
- ⁴² R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1922, s. 48: „Obecnie na rogu ulicy Tkaczew stoi łaźnia miejska, zbudowana w r. 1902 za 16 307 rb. Zostaje ona pod zarządem Tow. Higienicznego”.

- ⁴³ „Po pokonaniu różnych przeszkód, dzięki energii lekarza Stanisława Stanisławskiego, łaźnia została ponownie uruchomiona w roku 1912. W 1913 roku korzystało z niej 10 tys. osób.” T. Gumiński, *op. cit.*, s. 276 – 277; K. Piotrkiewicz, *Łaźnia miejska*, [w:] *Łowicz*.info (odczyt 16.09.2018r., data ostatniej modyfikacji: 16.10.2013 r.); Z okazji otwarcia łaźni w 1912 roku, „Łowiczanie” nr 41 z dnia 11 października 1912 r. ukazał się pod tytułem „*Numer kąpielowy*” i poświęcony był przede wszystkim tematowi higieny i kąpielni.
- ⁴⁴ W *Przechadzce po Łowiczu* z 1922 roku (*op. cit.*, s. 48) podano inną liczbę rubli: „W odległości 300 sążni [640,08 m] od miasta, a 35 [74,68 m] od Bzury wznosi się nowa **rzeźnia** miejska, zbudowana w r. 1903 za 38 tys. rubli.” [przypisy w nawiasach kwadratowych – MKG].
- ⁴⁵ Tamże, s. 56: „Dawniej pomiędzy ulicą Kaczew, a Mostową, nad rzeką, stała rzeźnia miejska; po wybudowaniu nowej za miastem rozebrano ją w r. 1903”. W 1894 r. łowicki korespondent „Kurjera Warszawskiego” („Kurjer Warszawski. Dodatek Poranny”, 1894, nr 254, s. 2, szp. 2 – 3) podał, że w Łowiczu było 26 rzeźników.
- ⁴⁶ Portiernię zakładów mięsnych w Łodzi przy ul. Inżynierskiej zaadaptowano na dom jednorodzinny i w 2010 roku zajął on I miejsce w konkursie na Najlepszy Obiekt Architektoniczny Województwa Łódzkiego w kategorii budynków mieszkalnych. Konkurs został zorganizowany przez Łódzką Okręgową Izbę Architektów oraz Oddział w Łodzi Stowarzyszenia Architektów Polskich. Źródło: strona internetowa Łódzkiej Okręgowej Izby Inżynierów Budownictwa, www.loiib.pl [dostęp: 22.06.2019r.]; Więcej o łódzkiej rzeźni w: R. Bonisławski, J. Podolska, *Spacerownik łódzki*, [Warszawa 2008], s. 132 – 133. [to przewodnik turystyczny, brak w nim bibliografii]; <https://baedekerlodz.blogspot.com/2014/05/ulica-inzynierska-dawna-rzeznia-miejska.html> [dostęp: 22.06.2019 r.]
- ⁴⁷ Asenizacja to „usuwanie płynnych nieczystości, fekalii z miast i osiedli”, przestarzałe: „poprawa warunków zdrowotnych w skupiskach ludzkich” (W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2007, s. 47). „Ulepszenie, poprawa warunków zdrowotnych, uzdrowotnienie” (*Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, T. 1 [A–G], Warszawa 1900, s. 63).
- ⁴⁸ „Za uliczką prowadzącą na Glinki pod N. 125 w 1881 roku otwarto lecznicę zwierząt.” (R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1883, s. 65); „Za uliczką, prowadzącą na Glinki, w domu pod N. 5 (125) weterynarz Leon Kruszyński w r. 1881 otworzył lecznicę zwierząt, która obecnie nie egzystuje.” (R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1922, s. 145).
- ⁴⁹ Romuald Oczykowski podaje rok 1903 jako datę wybudowania rzeźni (patrz: przypis 44). Nasuwa to wątpliwość co do daty podanej przez autora artykułu. Jeśli wymienione dane ilościowe dotyczą roku 1898, to mogą dotyczyć poprzedniej rzeźni (tej między ulicami Kaczew i Mostową, patrz: przypis 45). Jeśli zaś dotyczą tej samej rzeźni, to albo autor podał niewłaściwy rok, albo rzeźnię wybudowano wcześniej. Skłaniam się do poglądu, że w artykule w „Zdrowiu” źle wydrukowano rok, ponieważ autor napisał o rzeźni „*urządzonej przed paru laty*”.
- ⁵⁰ „[...] po zgonie i dopóki nieboszczyk leży w domu, zaślaniają zwierzciadła i zatrzymują bieg zegara; lecz to się i w domach polskich często zdarza.” (ks. K.F., *Niektóre szczególne zwyczaje przy pogrzebach katolików niemieckich*, „Przegląd Katolicki”, 1886, nr 51, s. 810). Romuald Oczykowski przywołuje ww. tekst, powtarza i dodaje, że ten zwyczaj zdarza się „np. w Łowiczu” (*Pamięć o zmarłych*, „Wisła”, 1894, T. 8, z. 2, s. 362, pkt 4).
- ⁵¹ Potwierdzają to dane z tablic X i XI. Wśród 171 zmarłych w 1897 roku, na choroby zakaźne zmarły 92 osoby. Natomiast wśród 158 zmarłych w szpitalu Św. Tadeusza

w latach 1892–1900, na choroby zakaźne zmarło 48 osób. Z wyodrębnionych grup chorób, nie ma takiej, która powodowałaby więcej zgonów niż choroby zakaźne.

- ⁵² Prawdopodobnie sens zdania miał dotyczyć pokropienia wodą święconą ciała zmarłego.
- ⁵³ „Kurier Warszawski. Dodatek Poranny”, 1894, nr 254, s. 2, szp. 2 – 3: „Ludność miasta składa się z 8,853 mieszkańców stałych (267 prawosławnych, 4,856 katolików, 231 ewangelików i 3,499 żydów) i z 957 niestałych, nie licząc młodzieży szkolnej i pułku wojska”. Te dane łowickiego korespondenta „Kurjera Warszawskiego” (z gazety z dnia 14 września 1894 r.) nie są zgodne z tablicami III i IV.
- ⁵⁴ W oryginalnym artykule w tablicach III i IV nie występuje kolumna „Rok”. Jest tam kolumna „Było do 1 Styczn.”. Różnią się one tym, że w oryginale podano w każdym wierszu daty późniejsze o jeden rok niż daty w niniejszym opracowaniu. Analizując oryginalny artykuł z 1907 roku, należy być bardzo uważnym przy interpretowaniu danych z tablic III i IV oraz przy porównywaniu ich z innymi tablicami i z tym co napisał autor, ponieważ liczby w każdym wierszu dotyczą tam daty 1 stycznia wskazanego roku, co sprawia, że więcej mają one wspólnego z rokiem poprzednim i może to łatwo wprowadzić w błąd. Tym bardziej, że w oryginalnym artykule ta zasada nie jest stosowana konsekwentnie. Np. liczby ludności stałej i niestałej z lat 1897–1899 z tablicy V są dokładnie równe tym samym liczbom z tablic III i IV z zakresu czasowego od 01.01.1898 r. do 01.01.1900 r. Z tego powodu, aby tablice były czytelniejsze, umieściłem kolumnę „Rok” wskazującą rok poprzedni wobec tego, który podał autor. Oryginalnej kolumny „Było do 1 Styczn.” nie umieściłem, aby nie wprowadzała w błąd.
- ⁵⁵ Danym przedstawionym w tablicach III i IV bliższe byłoby stwierdzenie, że w latach 1894–1899 na każde z tych dwu wyznań przypada średnio około 270 osób z czego 225 przypada na ludność stałą i 45 na ludność niestałą. Autor zastosował tu uproszczenia w analizie danych statystycznych. Wg tablicy III, w latach 1882–1899 średnia liczba ludności stałej wyznania prawosławnego w Łowiczu to 256,1(6), a ewangelickiego to 242,8(3). Można się zgodzić z autorem, że obie te liczby to około 250 osób. Natomiast, wg tej samej tablicy, te same średnie obliczone za lata 1894–1899 to odpowiednio 222,(6) oraz 230,1(6), czyli około 225 osób. Z uwagi na brak danych co do ludności niestałej za lata 1882–1893 w tablicy IV, to właśnie ta liczba powinna być uwzględniona, a nie 250. Autor otrzymał sumę 300, ale sumowanie średnich za różne okresy historyczne nie jest tu uzasadnione. Ponadto, wg tablicy IV, w latach 1894–1899 średnia liczba ludności niestałej wyznania prawosławnego w Łowiczu to 42,1(6), a ewangelickiego to 45,8(3). W tym przypadku trudniej zgodzić się z autorem, że obie te liczby to około 50. Bliższa ich średniej jest liczba 45. Podsumowując zatem, w latach 1894–1899 na każde z tych dwu wyznań przypadało średnio około 270 osób z czego 225 przypada na ludność stałą i 45 na ludność niestałą.
- ⁵⁶ Faktycznie, od 1882 do 1899 roku utrzymywał się trend wzrostowy liczby stałej ludności żydowskiej (jedyiny spadek nastąpił w 1894 roku). Natomiast w przypadku liczby ludności niestałej (tablica IV), jej gwałtowne zmiany oraz mały zakres czasowy dostępnych danych (6 lat) nie pozwalają postawić ogólnej tezy o tym, że była ona jednym z głównych czynników powodujących ogólny wzrost liczby ludności w Łowiczu. Jest to szczególnie widoczne gdy porówna się rozkłady liczb kobiet ogółem i liczb mężczyzn ogółem (albo tylko liczby kobiet i mężczyzn wyznania katolickiego, dominującego) wśród ludności niestałej. Po gwałtownym wzroście liczby mężczyzn w 1895 roku, w kolejnych latach ta liczba malała aż do kolejnego gwałtownego wzrostu w roku 1899. Natomiast po gwałtownym wzroście liczby kobiet ogółem w 1895 r., następnie ta liczba spadła, by rosnąć aż do 1898 roku i spaść w 1899 r. (liczba katolickich kobiet wówczas nadal rosła).

- ⁵⁷ Podejrzewam, że popełniono tu kolejno dwa błędy przy przepisywaniu cyfr. Liczba ludności stałej w 1899 roku to 9157, a w 1882 roku to 7626. Ich różnica to 1531. Zatem średni przyrost ludności stałej w ciągu roku (w trakcie tych 17 lat) to 90,06. Przeliczając wskaźnik na 1000 osób, będzie to 11,1 ($(1000 \times 17) / 1531$). Jednak w tabelicy III w oryginale podano, że liczba ludności w 1882 roku to 7620 zamieniając cyfrę 6 na 0 (zakładam, że właściwa liczba to 7626, ponieważ stanowi sumę odpowiednich kolumn w tabelicy III). W efekcie, taki wskaźnik na 1000 osób wyniesie 11,06. Prawdopodobnie tu także zamieniono cyfry i w rezultacie wydrukowano liczbę 11,86.
- ⁵⁸ 1024 przypada na Żydów, 525 na katolików, -7 na prawosławnych i -11 na ewangelików (łącznie: 1531).
- ⁵⁹ W Polsce od XIII w. prawo magdeburskie to najbardziej rozpowszechniony wariant lokowania miast na prawie niemieckim, oparty na zwyczajach prawnych obowiązujących w Magdeburgu. Obowiązywało w miastach polskich do rozbiorów. (Opracowano na podstawie hasel w: Encyklopedia.PNW.pl); Kwestie lokacji Łowicza (Podgrodzia, Starego Miasta i Nowego Miasta) rozpatrywali m.in.: Marian Małuszyński (*Łowicz w wiekach średnich*, Łowicz 1934, s. 12) i Zbigniew Morawski (*Łowicz średniowieczny*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 43 – 44, 47 – 53).
- ⁶⁰ C. G. D. Stein, *Jeografia powszechna według zbioru C. B. Steina, profesora gimnazjum berlińskiego dla użytku młodzieży polskiej z potrzebniemi odmianami ułożona. Część I*, Warszawa 1826, s. 250: „Łowicz nad rz. Bzurą, stoł. obw., znaczne i dość porządne, kolegiata wspaniała, szkoła wydz., instytut nauczycieli mieyskich i wieyskich, koszary gustowne, 316 dom., 95 murow., 6693 mieszk., 676 żydów, fabr. sukna.”.
- ⁶¹ Cytat w rzeczywistości brzmi tak jak w przypisie 60. Podano tam, że liczba Żydów to 676, a nie 675. W monografii *Łowicz Dzieje miasta* na s. 193 przywołano *Geografię* Steina i także napisano, że Żydów było 675 (prawdopodobnie powtórzono za W. Tarczyńskiego). Zwrócono też uwagę, że te same dane znajdują się w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* (*op. cit.*), ale dotyczą roku 1827, a nie 1826. Faktycznie, napisano tam, że liczba mieszkańców w Łowiczu w 1827 roku to 6639, ale liczba Żydów to – zgodnie ze Steinem – 676, a nie 675 (R. Kołodziejczyk, *Łowicz w dobie konstytucyjnego Królestwa Polskiego*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 193).
- ⁶² W. Tarczyński, *op. cit.*, s. 203. Cytuję słowa wprost z książki W. Tarczyńskiego. W artykule dr. S. Stanisławskiego występują przeinaczenia.
- ⁶³ Wg W. Tarczyńskiego, w 1897 roku liczba mieszkańców to 10 260, a w tym liczba Żydów to 3800. Liczby te nie są zgodne z tablicami III i IV. Wg tablic, liczba mieszkańców w 1897 roku to 10 438, a w tym liczba Żydów to 3955. Źródło, z którego korzystał W. Tarczyński, jest nieokreślone.
- ⁶⁴ Liczby ludności stałej i niestałej ogółem w latach 1897–1899 w tabelicy V dokładnie zgadzają się z liczbami w tablicach III i IV.
- ⁶⁵ Liczby ludności stałej ogółem w latach 1898–1899 w tabelicy VI nie zgadzają się z liczbami w tabelicy III. Zgadza się liczba za rok 1897 (9033), lecz za rok 1898 jest mniejsza o 11 osób od liczby z tabelicy III, a za rok 1899 jest mniejsza o 2 osoby. Brakujące wielkości znajdują się w dolnej części tabelicy VI. Trudno ocenić jak powstał błąd. Brak informacji o wieku i płci tych kilkunastu osób zmniejsza wiarygodność wniosków wyciąganych na podstawie analiz tabelicy VI.
- ⁶⁶ Wg tabelicy VI, średnia liczba dzieci w wieku od 7 do 15 lat wśród ludności stałej w latach 1897–1899 to 1281.
- ⁶⁷ Trudno się z tym zgodzić. Wg tabelicy VI, liczba chłopców przewyższa liczbę dziewczynek średnio o 47,(6).

- ⁶⁸ Trudno się z tym zgodzić. Wg tablicy VI, w latach 1897–1899 liczba kobiet w wieku od 20 do 55 lat jest większa od liczby mężczyzn, w tym przedziale wieku średnio o 153 osoby. Przewaga liczby kobiet zmniejszała się istotnie z roku na rok (240, 143, 76).
- ⁶⁹ Wg tablicy VI, średnia liczba mężczyzn powyżej 55 roku życia w latach 1897–1899 to 542, analogiczna średnia liczba kobiet to 671,(3), a średnia liczba ogółem to 1213,(3). Jest zatem mniejsza niż 1281, czyli niż średnia liczba dzieci w wieku szkolnym.
- ⁷⁰ Trudno dociec, w jaki sposób autor to policzył. Opierając się na danych z tablicy VI, ogólny udział liczb kobiet i mężczyzn wśród ludności stałej w latach 1897–1899 jest równy 50%. Podobny wynik otrzymuje się uwzględniając tylko pojedyncze lata (jedynie w roku 1898 udział liczby mężczyzn to 51%). W poszczególnych przedziałach wiekowych te udziały już różnią się znacznie. Np. występuje istotna przewaga liczby mężczyzn nad liczbą kobiet w przedziale wiekowym od 2 do 20 lat. Z kolei w przedziale wiekowym od 20 lat i więcej, jest istotna przewaga liczby kobiet nad liczbą mężczyzn. Można więc podsumować, że w Łowiczu w latach 1897–1899 wśród ludności stałej, osobami starszymi i dojrzałymi w przeważającej części były kobiety, zaś wśród młodzieży więcej było mężczyzn (jedynie w przedziale wiekowym dzieci od 1 do 2 lat jest wyraźna przewaga dziewczynek).
- ⁷¹ Spostrzeżenie to jest widoczne dopiero po porównaniu tablic III, IV i VII; zob. przypis 73.
- ⁷² 600 urodzeń wśród ludności niestałej dotyczy lat 1894–1899, natomiast 1501 urodzeń wśród ludności stałej dotyczy lat 1892–1899. Autor porównał liczby z dwóch różnych okresów. Z uwagi na brak danych o ludności niestałej za 1893 rok, sens ma porównywanie liczb za lata 1894–1899. Wśród ludności stałej nastąpiło w tych latach 1112 urodzeń, a nie 1501.
- ⁷³ To stwierdzenie wymaga komentarza. Sądząc po wynikach obliczeń autora, można przypuszczać, że zestawił on ze sobą liczby z różnych okresów i uzyskał je za pomocą wątpliwych metodologicznie operacji matematycznych. Liczba 21 powstaje (po zaokrągleniu) poprzez pomnożony przez 1000 wynik dzielenia liczby urodzeń ludności stałej z lat 1892–1899 z tablicy VII (czyli 1501, ew. 1499 jak było w oryginale) przez sumę liczb ludności stałej z tych samych lat z tablicy III (70 882). Liczba 70 powstaje (po zaokrągleniu) poprzez pomnożony przez 1000 wynik dzielenia liczby urodzeń ludności niestałej z lat 1894–1899 z tablicy VII (600) przez sumę liczb ludności niestałej z tych samych lat z tablicy IV (8571). Poza tym, że odniesiono się tu do dwóch różnych zakresów czasowych, to tak otrzymanych liczb (21 i 70) nie należy interpretować jako liczb urodzeń przypadających na 1000 osób ludności (odpowiednio, stałej i niestałej), ponieważ suma liczb ludności w poszczególnych latach nie jest przecież liczbą ludności jaka w tych latach zamieszkiwała Łowicz. Aby poprawnie wyznaczyć poszukiwane liczby, należy ograniczyć się do okresu, za który jest dostępny komplet danych, czyli tylko do lat 1894–1899. Należy także wyznaczyć współczynnik dla każdego roku z osobna i dopiero potem można porównać średnie wielkości. Wyniki przedstawia poniższa tabela.
- Teza o tym, że wśród ludności niestałej następuje względnie więcej urodzeń niż wśród ludności stałej, jest prawdziwa i w tabeli widać jak się ta zależność kształtuje i utrzymuje w latach 1894–1899.

LP	Rok	Ludność stała (wg tablicy III)	Urodzenia wśród ludności stałej (wg tablicy VII)	Ludność niestała (wg tablicy IV)	Urodzenia wśród ludności niestałej (wg tablicy VII)	Ile przypadku urodzeń na 1000 ludzi wśród ludności stałej	Ile przypadku urodzeń na 1000 ludzi wśród ludności niestałej
1	1894	8724	200	908	112	22,93	123,35
2	1895	8842	191	1603	93	21,60	58,02
3	1896	8910	164	1451	89	18,41	61,34
4	1897	9033	191	1405	93	21,14	66,19
5	1898	9061	166	1459	88	18,32	60,32
6	1899	9157	200	1745	125	21,84	71,63
Średnia z lat 1894-1899:		8954,50	185,33	1428,50	100,00	20,71	73,47
Średnia z lat 1895-1899:		9000,60	182,40	1532,60	97,60	20,26	63,50
Średnia z lat 1896-1899:		9040,25	180,25	1515,00	98,75	19,93	64,87
Średnia z lat 1897-1899:		9083,67	185,67	1536,33	102,00	20,44	66,05
Średnia z lat 1898-1899:		9109,00	183,00	1602,00	106,50	20,08	65,97

⁷⁴ Jest to raczej intuicja autora niż wnioski z przedstawionych tablic, ponieważ brak tu danych o liczbie małżeństw, strukturze wiekowej ludności i o wieku rodziców dzieci urodzonych w poszczególnych latach.

⁷⁵ Tu zapewne w znaczeniu: „Grupa domów położonych z dala od centrum miasta lub z dala od wsi” (SJP.PWN.pl, odczyt dnia 05.10.2019 r.).

⁷⁶ Szalować – „objąć deskami ściany budynku, wykopu itp. w celu wzmocnienia konstrukcji, uszczelnienia lub dla dekoracji” (SJP.PWN.pl, odczyt dnia 05.10.2019 r.).

⁷⁷ Filung (filunek) – „plyta stanowiąca wypełnienie ramy skrzydła drzwi” (SJP.PWN.pl, odczyt dnia 05.10.2019 r.).

⁷⁸ Lagrowe szkło – „grubsze szkło, wyrobione z lepszej masy szklanej, używane na szyby” (M. Arct, *M. Arcta Słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa 1916, s. 632).

⁷⁹ Fabryka zaczęła działać 12 kwietnia 1897 r., a likwidację uchwalono 12 maja 1920 r. Akcjonariuszy belgijskich reprezentował inż. Zygmunt Kiślański (1834–1897). Wg PSB, fabrykę założył jego przyrodni bratanek, inż. Władysław Teodor Kiślański (1841–1926). Ze względu na zbieżność imion, nie wiadomo czy w prasie to o nim pisano jako o dyrektorze fabryki, czy o jego bratanek, Władysławie Marianie Kiślańskim, o którym wiadomo z aktu jego ślubu, że mieszkał w Łowiczu. O fabryce pisali m.in. W. Tarczyński (*op. cit.*, s. 235), R. Oczykowski (*op. cit.*, Łowicz 1922, s. 37, 60) i T. Gumiński (*op. cit.*, s. 261 – 262). Wg Oczykowskiego (*op. cit.*, s. 39) w 1914 r. dyrektorem fabryki był Kazimierz Kiślański (wielokrotnie wzmiankowany w „Łowiczanie”). Kazimierz Stanisław Kiślański (1871–1931) to brat Władysława Mariana Kiślańskiego. Na wymienione tu powiązania rodzinne, wskazują wyniki badań genealogicznych (por. Wielka Genealogia Minakowskiego, Wielcy.pl); zob. L. Świdziński, *Łowicz. Fabryka przetworów chemicznych – Drukarnia – Księgarnia*, „Głos”, 1897, nr 19, s. 477; „Obwieszczenia Publiczne”, 1920, nr 86, s. 15, pkt. 73; J. Samujło, *Kiślański Zygmunt*, [w:] PSB, T. 12, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–1967, s. 523; „Niwa”, 1896, nr 36, s. 568 – 569; J. Samujło, *Kiślański Władysław Teodor*, [w:] PSB, *op. cit.*, s. 522 – 523; „Łowiczanie”, 1926, nr 18, s. 1, szp. 2; *Kalendarz...*, *op. cit.*, s. 41, 83; „Gazeta Losowań Papierów Publicznych”, 1906, nr 9, s. 2, szp. 2; „Kuryer Codzienny”, 1897, nr 82, s. 3, szp. 4; 1896, nr 247, s. 3, szp. 4; 1895, nr 314, s. 3, szp. 1 (łowicki korespondent „Kuryera Codziennego” podpisuje się jako „K. M.” lub „M.”); „Słowo”, 1895, nr 163, s. 1, szp. 1; „Gazeta Handlowa”, 1895, nr 137, s. 3, szp. 4 i Parafia Mogielnica, 1902 rok, akt ślubu nr 16.

⁸⁰ To stwierdzenie nie wynika z tablic. Na ich podstawie nie da się tego potwierdzić.

⁸¹ O przemysle informuje łowicki korespondent „Kurjera Warszawskiego” („Kurjer Warszawski. Dodatek Poranny”, 1894, nr 254, s. 2, szp. 2 – 3): „Przemysł rozwinięty jest tu bardzo, bowiem mamy tu np. 65 szewców, 46 krawców, 20 tkaczy, 14 piekarzy,

26 rzeźników, 8 blacharzy, 8 kowali, 8 stolarzy, 7 bednarzy, 6 ślusarzy, 7 farbiarzy itd. / Nadto Łowicz posiada 3 garbarnie, dwa młyny parowe z produkcją 100,000 rs., 2 dystylarnie wódek, dwie fabryki octu, dwie mydlarnie, browar, drukarnię, fabrykę miodu, fabrykę naczyń kamiennych, fabrykę tasiemek, fabrykę waty, kaflarnię, olejarnię, skład apteczny, a w r. b. otwarto pracownię artystyczną galanteryjno–rzeźbiarską, która wyroby swoje wysyła do Cesarstwa.”

⁸² Nie wiadomo bliżej o jakich danych mowa i czy zachowały się do dziś.

⁸³ *Kalendarz Ziemi Łowickiej na rok 1910* (Łowicz 1910, s. 14 – 15) podaje 6 jarmarków. Wymienione dwa także wyróżnia jako duże. Skoro autor wskazał na 4 jarmarki kwartalne i wymienił z nazwy tylko dwa, to wśród dwóch niewymienionych prawdopodobnie chodziło o jarmark w poniedziałek po dniu Św. Andrzeja i o jarmark w poniedziałek po niedzieli starozapustnej.

⁸⁴ Więcej na temat jarmarków w Łowiczu w: R. Oczykowski, *Jarmarki w Łowiczu*, „Gazeta Kaliska”, 1899, nr 238, s. 2; nr 240, s. 2.

⁸⁵ Prawdopodobnie chodzi tu o bliskość do granic guberni kaliskiej i piotrkowskiej.

⁸⁶ „Mocna wytrawna wódka ze śliwek, sporządzana z zachowaniem żydowskich przepisów rytualnych” (SJP.PWN.pl, odczyt dnia 12.08.2018 r.). Pejsachówka (pejsakówka) to „wódka ze śliwek, śliwovica przez Żydów używana” (*Słownik Języka Polskiego*, red. A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, T. 4 [P–Prozyszcze], Warszawa 1908, s. 103).

⁸⁷ Kilka informacji o prostytucji w Łowiczu znajduje się w: J. Sikorska–Kulesza, *Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2004, s. 83, 228, 238. Autorka powołuje się na sprawozdanie o stanie zdrowia w guberni warszawskiej z 1897 roku, wg którego w Łowiczu był wtedy jeden dom publiczny (s. 82 – 83). Wskazuje też, że w raporcie z roku 1909 odnotowano co najmniej jeden dom publiczny w Łowiczu (s. 228). Ponadto, przytacza informację o tym, że właścicielki domów publicznych z Warszawy przyjeżdżały z podopiecznymi na jarmarki do Łowicza (s. 238). Danych o Łowiczu dostarczają także wyniki badań z 1889 roku przeprowadzone z inicjatywy Głównego Komitetu Statystycznego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Imperium Rosyjskiego (*Проституция по обследованию 1-го августа 1889 года*, Sankt Petersburg 1890, s. 22 – 23, dostęp w serwisie elib.shpl.ru dnia 10.09.2019r.). Liczby zostały przedstawione w poniższej tabeli na s. 288. Wynika z nich, że nie odnotowano wówczas w Łowiczu ani jednego domu publicznego lub domu schadzek.

⁸⁸ Por. J. Sikorska–Kulesza, *op. cit.*, s. 82 – 83 (zob. przypis 87).

⁸⁹ Zjawisko prostytucji wśród służących było obecne nie tylko w Łowiczu. Autorką krótkiej pracy z 1906 roku „*Służące a prostytucja*” jest jedna z pionierek ruchu kobiecego w czasie zaborów i w Polsce międzywojennej, Teodora Maria Męczkowska z Oppmanów (1870–1954), urodzona w Łowiczu, córka pastora ewangelickiego Adolfa Oppmana, żona dr. Waclawa Męczkowskiego (1863–1922). Pisała o zjawisku prostytucji wśród służących również na łamach prasy (*Kwestja służących*, „Ogniwo”, 1902, nr 1, s. 19 – 21), a także piętnowała nierówność płci wobec ówczesnego prawa, które narzucało na kobiety–prostytutki nadzór sanitarno–policyjny, podczas gdy pomijało ono mężczyzn–klientów i nie podlegali oni analogicznej co kobiety kontroli (*Nad otchłanią*, „Ogniwo”, 1903, nr 35, s. 833 – 834); por. H. Więckowska, *Męczkowska z Oppmanów Teodora Maria*, [w:] PSB, T. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 503 – 504; J. Jaworska, *Czytelnia...*, *op. cit.*, s. 120 – 121; *Kalendarz...*, *op. cit.*, s. 118 i T. Ostrowska, *Męczkowski Waclaw*, [w:] PSB, *op. cit.*, s. 504 – 505.

Tabela dot. przyp. 87.

LP	Miara	Liczba w Łowiczu	Liczba w guberni warszawskiej
1	Liczba domów publicznych i domów schadzek	–	19
2	Liczba prostytutek w domach publicznych i domach schadzek: - ogółem	–	162
3	- miejscowych	–	45
4	- z innych guberni	–	113
5	- cudzoziemek	–	4
6	Średni wiek prostytutki w domu publicznym lub domu schadzek	–	22
7	Liczba chorych wśród nich: - na syfilis	–	25
8	- na choroby weneryczne	–	57
9	- na syfilis i choroby weneryczne	–	40
10	Liczba prostytutek „odinozek” (działających samodzielnie): - ogółem	14	960
11	- miejscowych	7	526
12	- z innych guberni	6	410
13	- cudzoziemek	1	24
14	Średni wiek prostytutki „odinozki”	24	26
15	Liczba chorych: - na syfilis	9	109
16	- na choroby weneryczne	3	388
17	- na syfilis i choroby weneryczne	2	216
18	Ogólna liczba prostytutek	14	1122

⁹⁰ Literatura dotycząca szpitala: S. Z. Szpital św. Łazarza, „Kurjer Warszawski”, 1895, nr 339, s. 1 – 2; F. Giedroyć, *Rys historyczny szpitala ś. Łazarza w Warszawie*, Warszawa 1897; Wg baz Biblioteki Narodowej, w latach 1931–1938 ukazywał się „Pamiętnik Kliniczny Szpitala Św. Łazarza” nakładem Koła Dermatologów i Lekarzy Innych Działów Szpitala Św. Łazarza.

⁹¹ Ta informacja pojawia się w monografii z 1870 roku: J. M. Kamiński, *O prostytucji*, Warszawa 1870, s. 91 (oraz w wydaniu drugim: Warszawa 1875, s. 161). Patrz także: przypis 87.

⁹² Nie wiadomo, która data jest słuszna: rok 1897 podany w tekście dwukrotnie, czy rok 1906 podany w oryginale w tytule tablicy X. Wynika z niej, że w ciągu 1906 r. było 2262 pacjentów, z czego 295 leczonych w szpitalu (co nie jest pewne, ale może to być liczba zawyżona, patrz: nota edytorska z opisem tablicy X). W artykule tego samego autora, wydrukowanym dwa lata później (S. Stanisławski, *Szpital Ś-go Tadeusza w Łowiczu. Materyał chirurgiczny z lat 1901–1907*, [w:] *Księga jubileuszowa Doktora Bronisława Sawickiego*, Warszawa 1909, s. 306 – 316), podano, że w 1906 roku ogólna liczba pacjentów to 343. Wobec tej różnicy, można przypuszczać, że błędna jest data w tablicy X, a nie w tekście. Należy tu założyć, że liczby przedstawione w artykule z 1909 roku i w tablicy XI dotyczą chorych leczonych w szpitalu.

⁹³ Z danych na dzień 1 stycznia 1903 r. za: W. Męczkowski, *Stan i potrzeby szpitali Królestwa Polskiego*, Warszawa 1905, s. 32, 58 wiadomo, że szpital zarabiał rocznie 40 rubli i 85 kopiejek oraz zajmował przestrzeń ok. 1,06 ha (1 morga i 268 prętów), gdzie mieścił się ogród z łąką. Pozostałe liczby przedstawiono w poniższej tabeli.

LP	Miara	Szpital Św. Tadeusza w Łowiczu	* Szpitale w guberni warszawskiej
1	Liczba łóżek etatowych	40	237
2	Przeciętna liczba chorych w ciągu dnia	24,9	218,3
3	Ogólna liczba chorych w ciągu roku	305	2850
4	Liczba dni szpitalnych	9090	79811
5	% śmiertelności	11,80%	–
6	Kapitały (ruble i kopiejki)	14 257,59	108 084,87
7	Dochody w ciągu roku (ruble i kopiejki)	7 046,07	53 843,97
8	Wydatki w ciągu roku (ruble i kopiejki)	7 050,19	53 533,36
9	Pozostało (ruble i kopiejki)	–	3 620,52
10	Deficyt (ruble i kopiejki)	4,12	3 309,91
11	Przeciętny dzienny wydatek na 1 chorego (kopiejki)	75,1	–

* Szpitale w guberni warszawskiej pod zarządkiem Rady Dobroczynności Publicznej - łącznie.

Nie ma pewności którego roku dotyczą te dane. Wg dr. S. Stanisławskiego (*Szpital Ś-go Tadeusza...*, *op. cit.*, s. 308) ogólna liczba chorych w ciągu 1901 roku wyniosła 305. Dr W. Męczkowski podał tę liczbę jakby miała dotyczyć 1902 roku; zob. *Kalendarz...*, *op. cit.*, s. 105 – 107; S. Stanisławski, *Szpital św. Tadeusza w Łowiczu. Materjały do historii z akt szpitalnych zebrał dr. Stanisław Stanisławski, lekarz szpitala, „Łowiczanie”, 1912, nr 47, s. 3 – 4; nr 48, s. 3 – 4; 1913, nr 3, s. 2 – 3; nr 4, s. 3 – 4; nr 6 s. 3 – 4.*

⁹⁴ Wielkości podane przez autora są nieco niższe niż te wynikające z obliczeń na podstawie danych w tablicy X. W poniższej tablicy zestawiono zagregowane dane z tablicy X.

LP	Nr typu choroby	Nazwa choroby	leczy się	zmarło	leczy się w szpitalu	zmarło w szpitalu
1	6	1. Uszkodzenia mechaniczne	139	3	36	0
2	15	2. Uszkodzenia termiczne	30	2	0	0
3	1	3. Choroby zakaźne	393	92	24	3
4	11	4. Choroby weneryczne	64	0	8	0
5	16	5. Otrucia	6	0	0	0
6	9	6. Zaburzenia w ogólnym odżywianiu ustroju	130	8	22	2
7	4	7. Choroby narządu trawienia	223	11	42	3
8	17	8. Choroby serca i naczyń krwionośnych	36	10	7	2
9	5	9. Choroby narządu oddechowego	148	12	37	2
10	8	10. Choroby moczno-płciowe	131	6	4	0
11	7	11. Choroby układu nerwowego	131	14	28	2
12	2	12. Choroby narządu ruchu	304	5	19	0
13	3	13. Choroby skóry i tkanki podskórnej	250	4	48	1
14	12	Choroby oczu	57	0	12	0
15	14	Choroby uszu	35	0	0	0
16	10	Ciąża i poród	78	4	3	0
17	17	Inne wysypki	107	0	5	0

SUMA: 2262 171 295 15

- ⁹⁵ Prawdopodobnie autor odnosi się do różnic liczbowych między chorobami narządu ruchu (nr 2 typu choroby) a chorobami narządu oddechowego (nr 5 typu choroby).
- ⁹⁶ Trudno rozstrzygnąć na jakiej podstawie autor tak stwierdził.
- ⁹⁷ Patrz: nota edytorska (opis tablicy XIII). Liczba, którą autor interpretuje jako wskaźnik śmiertelności na 1000 osób ludności niestałej (73,43) jest blisko 5 razy większa niż liczba, którą interpretuje jako wskaźnik śmiertelności na 1000 osób ludności stałej (14,72). Gdy policzy się ilorazy jednej liczby przez drugą dla każdego roku i wyliczy się ich średnią, to jest ona bliska 4,57.
- ⁹⁸ Trudno dociec jak autor to policzył.
- ⁹⁹ Ponadto dr W. Męczkowski (*op. cit.*, s. 80) wymienia Łowicz wśród miast, które nie dofinansowują szpitali.
- ¹⁰⁰ „Kurjer Warszawski” z dnia 27 lutego 1894 r. (nr 58, s. 2, szp. 3) informuje o 11 lekarzach w Łowiczu oraz o tym, że: „Obowiązki lekarza miejskiego objął dr. Wołoski, nie zaś dr. Puszkina, jak to *Kurjer* mylnie podał”. Natomiast „Kurjer Warszawski” z dnia 14 września 1894 r. („Kurjer Warszawski. Dodatek Poranny”, 1894, nr 254, s. 2, szp. 2 – 3) informuje o 7 lekarzach w Łowiczu.
- ¹⁰¹ Nieznane jest źródło tej wielkości. Autor prawdopodobnie podał przybliżoną liczbę mieszkańców z 1907 roku. Wg tablic III i IV suma liczebności stałych i niestałych mieszkańców Łowicza w 1899 roku to 10 902 osób.
- ¹⁰² Z uwagi na to, co autor pisał w innych artykułach, podejrzewam tu pomyłkę w druku polegającą na pominięciu słowa „nie”. Oto cytat: „[...] 1 lekarz na 15 chorych najwyżej powinien być normą w szpitalach prowincjonalnych, gdzie niema asystentów, bezpłatnie niosących swą pracę szpitalowi [...]” (S. Stanisławski, *W sprawie szpitali prowincjonalnych*, „Medycyna”, 1903, nr 3, s. 64). Nawiązując do tablicy XI, w latach 1892–1900 w Łowiczu miesięcznie chorowało średnio ok. 24 pacjentów leczonych w szpitalu. Zatem rekomendowana norma była przekroczona. W innym artykule, autor powołuje się na ustawę z 1842 roku i podaje, że wg niej na 100 chorych powinien przypadać jeden lekarz (S. Stanisławski, *O szpitalnictwie prowincjonalnym*, [w:] *Kalendarz...*, *op. cit.*, s. 162). Napisał tam też, że w szpitalach prowincjonalnych „jeden tylko »lekarz szpitalny« jest wszystkim”. Treść przepisu ustawy znajduje się w: *Organizacja rad opiekuńczych, zakładów dobroczynnych i ustaw dla szpitali*, Warszawa 1854, s. 60 – 61 (rozdział IV, paragraf 106). Inny autor, szczegółowo analizujący ww. ustawę w artykule z 1889 roku, rekomenduje aby na jednego lekarza przypadało od 50 do 60 chorych, zaś 100 tylko w czasie wojny lub epidemii (J. Tchórzewski, *Uwagi nad ustawą szpitalną dla Królestwa Polskiego 1842 roku*, „Gazeta Lekarska”, 1889, nr 12, s. 253). Aby zweryfikować czy wymóg ustawy był spełniony w Łowiczu, nie można posłużyć się tablicą XI, ponieważ dotyczy ona wyłącznie pacjentów leczonych w szpitalu. Dane o pacjentach leczonych także poza szpitalem zawiera tylko tablica X dotycząca 1897 roku, który autor uważa za rok przeciętny pod względem liczby chorych. Wg niej, liczba chorych ogółem to 2262, wobec czego, zakładając, że liczba lekarzy była taka sama jak podał autor, to na jednego lekarza przypadało ok. 251–283 chorych, czyli wymóg ustawy i ww. rekomendacje nie były w Łowiczu dopełnione. Trzeba jednak zwrócić uwagę na niepewność związaną z liczbą 2262, która może być zawyżona (patrz: nota edytorska z opisem tablicy X). Dopiero przy założeniu, że pacjentów było 754 i każdy z nich zapadł na 3 choroby, to wymóg ustawy byłby spełniony, bo na jednego lekarza przypadałoby 83 – 95 chorych.
- ¹⁰³ Taką samą liczbę aptek i składów aptecznych podaje dotychczasowa literatura. Patrz: J. Plichta, *Łowickie apteki w XX i u progu XXI wieku – uwarunkowania i działalność*, „Roczniki Łowickie”, T. IX (2011), Łowicz 2012, s. 74; T. Gumiński, *op. cit.*, s. 294.

- ¹⁰⁴ Tamże, T. Gumiński podaje: „Z roku 1914 pochodzi wiadomość o lekarce–dentystce i techniku dentystycznym”. Por. *Kalendarz...*, *op. cit.*, s. 14 gdzie wymieniono dwoje dentystów: „Lekarz–dentysta – Felicja Wejsglas. / Dentysta – Mendelson.”.
- ¹⁰⁵ Ta liczba jest zdecydowanie zaniżona. Nie wynika ani z tablicy XI, ani z danych dr. W. Męczkowskiego (patrz: przypis 93).
- ¹⁰⁶ Por. *Stanisławski Stanisław (1872–1924)*, [w:] P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, T. 2, Warszawa 1994, s. 281 – 282; W. Męczkowski, *op. cit.*, s. 32.
- ¹⁰⁷ W. Tarczyński (*op. cit.*, s. 61) wymienia nazwiska siostr w uznaniu ich poświęcenia: Turketi Helena, Kunowska Felicja, Domańska Elżbieta i Strzelińska Józefa.

Nota edytorska

Przypisy autora oznaczyłem symbolem zamkniętego nawiasu „)”” oraz informacją w nawiasach kwadratowych „[przypis autora]”. Zdecydowana większość przypisów autora to odniesienia do książki *Łowicz* Władysława Tarczyńskiego. Nie zawsze zapisywałem je w brzmieniu oryginalnym, lecz stosując się do współczesnych wymagań formalnych. Zamieściłem również własne przypisy z komentarzami oraz przypisy rzeczowe¹ (np. ze wskazaniem literatury na wybrane tematy, wzmiankowane przez autora), które znajdują się na końcu tekstu, przed niniejszą notą edytorską.

Zasadniczo nie sygnalizowałem zmian zapisu wyrazów, gdy wynikały one z potrzeby przystosowania tekstu do współczesnej pisowni, bo byłoby ich zbyt wiele. Nie informowałem też o drobnych korektach gramatycznych. Sygnalizowałem zmiany bardziej znaczące. Autor cytuje teksty innych autorów, głównie *Łowicz* z 1899 roku Władysława Tarczyńskiego, a także *Przechadzkę po Łowiczu* z 1883 roku Romualda Oczykowskiego. Korzystałem z tych książek zdigitalizowanych w Polsce, aby wiernie przytoczyć cytaty. W oryginalnym tekście artykułu bywają zniekształcone, skrócone, mniej lub bardziej przeinaczone. Akapity w cytowanych fragmentach oddzielałem znakiem ukośnej linii „/”.

Definicje terminów dotyczących dawnych miar, wag i jednostek pieniężnych czerpałem zarówno ze źródeł współczesnych jak i z historycznych, tj. ze *Słownika wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem* (Warszawa 2007) Władysława Kopalińskiego, ze stron internetowych Słownika Języka Polskiego i Encyklopedii Państwowych Wydawnictw Naukowych (SJP.PWN.pl oraz Encyklopedia.PWN.pl), ze *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*² wydawanego na przełomie XIX i XX wieku, z publikowanych na początku XX wieku *Słownika Języka Polskiego* m.in. pod red. Jana Karłowicza oraz *Encyklopedji Staropolskiej ilustrowanej* Zygmunta Glogera³, a także z *Kalendarza Ziemi Łowickiej na rok 1910* (s. 16 – 19).

¹ W związku z tymi pracami, poza tradycyjnymi wizytami w bibliotekach, przeprowadziłem liczne kwerendy w bibliotekach cyfrowych (głównie w Polsce, eBUW i Regionaliach Ziemi Łódzkiej) oraz złożyłem wiele wniosków (przede wszystkim do Polony) o digitalizację materiałów związanych z Łowiczem i ziemią łowicką. Większość została z powodzeniem (i w szybkim tempie) zrealizowana. Pomoc bibliotek cyfrowych w pracy badawczej jest nieoceniona.

² Szczególnie: T. 1, Warszawa 1880, s. 17. Tu podano przeliczenia miar z dużą dokładnością.

³ O miarach i wagach w dawnej Polsce: T. 3, K–P, Warszawa 1902, s. 204 – 206; Za interesowanym zagadnieniami miar i pomiarów polecam dwie pozycje: W. Kula, *Miary i ludzie*, Warszawa 2004; H. Szymański, *Jednostki miar*, Warszawa 1956.

W przypisach nie podawałem źródeł poszczególnych definicji, by uniknąć nadmiaru informacji oraz z tego względu, że decydowałem arbitralnie, jak należy przeliczyć wyniki pomiarów podanych przez autora na miary współczesne. Robiłem tak, ponieważ wybór rzadko wydawał się jednoznaczny a rozstrzyganie tych kwestii wiązało się z wieloma wątpliwościami i trudnościami. Wynikały one zasadniczo z dwóch przyczyn. Po pierwsze, dawne miary nie miały precyzyjnych definicji⁴ i często pod jedną nazwą kryły się wielkości zupełnie różne, w zależności od czasu i terenu, na którym z nich korzystano. Prawdopodobnie z tego powodu niektóre definicje z ww. źródeł wyglądają na sprzeczne⁵. Po drugie, w oryginalnym artykule popełniono wiele pomyłek w druku przy podawaniu liczb.

Liczne pomyłki w obliczeniach dokładnie omawiam w kolejnej sekcji niniejszej noty edytorskiej. Skala błędów jest znaczna. W samym artykule, poza tymi pomyłkami, autor stosował też wątpliwe metodologicznie obliczenia i opierał wnioskowanie statystyczne na niepewnych podstawach. Każdy taki przypadek sygnalizowałem w przypisach oraz w kolejnej sekcji noty edytorskiej przy opisach tablic (np. cała koncepcja tablicy XII budzi wątpliwości). Gdy autor przywoływał liczby z tablic, to w tekście zmieniałem je tak, aby były spójne ze skorygowanymi tablicami. Te przypadki także sygnalizowałem i podawałem przy tym, jaką liczbę podano w oryginale.

Spis zmian wprowadzonych do tablic

W oryginalnych tablicach w artykule z 1907 roku istnieje wiele błędów w obliczeniach oraz innych rozmaitych niedopatrzeń. W trakcie

⁴ Np. sążeń to jednostka długości określona zasięgiem ramion człowieka, a morga to obszar ziemi jaki jeden człowiek może w ciągu dnia skosić lub zorać.

⁵ Przykład 1. Wg definicji Józefa Jakubowskiego podanej w *Słowniku Języka Polskiego* pod red. Jana Karłowicza (T. 2, H–M, Warszawa 1902, s. 1042): „Trzydzieści morgów czynią włókę, a trzy włoki czynią łan.”. Natomiast wg internetowej Encyklopedii PWN włoka to „dawna jednostka powierzchni gruntów, równoznaczna z łanem, używana w Polsce i na Litwie.”. Przykład 2. W tomie 1. *Słownika Języka Polskiego* podano, że funt rosyjski to 409,5115 g, a funt nowopolski to 405,504 g. W tomie 5. napisano, że pud to 40 funtów rosyjskich, a 40,32 funtów nowopolskich. Natomiast 40 funtom rosyjskim odpowiada 16,38046 kg, czyli ok. 40,4 funtów nowopolskich. Z kolei w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego...* podano, że pud to 40 funtów bez doprecyzowania o jakim funkcie mowa, nie definiując funta rosyjskiego, ale definiując funt polski na 405,504 g. Przykład 3. *Kalendarz Ziemi Łowickiej na rok 1910* definiuje korzec na 128 litrów. Internetowa Encyklopedia PWN definiuje tak korzec nowopolski w Królestwie Polskim. Natomiast wg *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego...* korzec to 120 litrów.

opracowywania tablic nasunęło mi się przypuszczenie, że wynikać one mogą przede wszystkim z nieczytelności rękopisu, z którego korzystano, bowiem wyliczone wartości różniły się od wydrukowanych często tylko cyframi podobnymi do siebie graficznie (np. 3 i 8). Pozostaje to jedynie hipotezą, ponieważ o rękopisie nic bliżej nie wiadomo. Trzymałem się zasady, aby poprawiać tylko wartości wyliczane (sumy, odsetki, wskaźniki), a pozostałe liczby zachować takimi, jakimi je wydrukowano, ponieważ miałem ograniczone możliwości ich weryfikacji, brakowało podstaw do zakwestionowania ich prawdziwości, a jeśli nawet dane budziły wątpliwości, to nie mogłem w wiarygodny sposób zaproponować przyjęcia żadnych alternatywnych wielkości nie znając innych źródeł. Toteż poniżej zestawilem wszelkie istotniejsze zmiany kolejno dla każdej tablicy (pomijam zmiany w opisach kolumn tabel gdzie np. słowo „Prawosławni” występowało w oryginale w wersji skróconej „Praw.”, „Ewangelicy” jako „Ewang.”, „Katolicy” jako „Katol.”, „mężczyzn” jako „mężcz.” itp.). Różnice przedstawiłem w tabelach, w których zawarłem 6 kolumn. Pierwsza to liczba porządkowa każdego kolejnego wiersza. W kolumnie „**Miara**” zawarłem określenie wielkości, jaka uległa korekcie, a w kolumnie „**Gdzie w tabeli**” opis lub współrzędne, gdzie znajduje się liczba w omawianej tablicy (zwykle podawałem liczbę kolumny liczonej od lewej lub od prawej strony, bez uwzględniania kolumn z datami i z liczbą porządkową). Konkretnie wartości liczbowe z oryginału znajdują się w kolumnie „**Było**”, natomiast wartości z niniejszego opracowania są w kolumnie „**Jest**”. W ostatniej rubryce napisałem uzasadnienie na dokonanie korekty. Na skutek tych poprawek, korygowałem także w treści tekstu liczby podane przez autora, każdą zmianę sygnalizując.

Tablica I

Brak korekt.

Tablica II

Poza zmianami opisanymi w tabeli, w kolumnach z długościami i szerokościami ulic i trotuarów podałem wielkość w sążniach jak w oryginale oraz w przeliczeniu na metry, przyjmując, że 1 sążeń rosyjski to 2,1336 m.

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Liczba oficyn	w wierszu „Ogółem” 5. kolumna z liczbami	273	270	suma liczb w tabeli jest inna niż w rubryce „Ogółem”
2.	Liczba domów w Łowiczu	suma w ostatnim wierszu pod klamrą	585	582	jw.
3.	Liczba domów murowanych	w wierszu „Ogółem” 6. kolumna z liczbami	340	338	jw.
4.	Liczba domów drewnianych	w wierszu „Ogółem” 7. kolumna z liczbami	192	191	jw.
5.	Liczba domów parterowych	w wierszu „Ogółem” 9. kolumna z liczbami	441	440	jw.
6.	Liczba wszystkich mieszkań w Łowiczu	w wierszu „Ogółem” 12. kolumna z liczbami	2169	2139	jw.
7.	Liczba mieszkań jednopokojowych	w wierszu „Ogółem” 13. kolumna z liczbami	1147	1107	jw.
8.	Liczba mieszkań dwupokojowych	w wierszu „Ogółem” 14. kolumna z liczbami	553	558	jw.
9.	Liczba mieszkań trypokojowych	w wierszu „Ogółem” 15. kolumna z liczbami	223	228	jw.
10.	Liczba pomieszczeń handlowych	w wierszu „Ogółem” 20. kolumna z liczbami	384	380	jw.
11.	Dochody właścicieli domów	w wierszu „Ogółem” 21. kolumna z liczbami	153847	150975	jw.
12.	Odsetek mieszkań jednopokojowych	w wierszu „W odsetkach” 13. kolumna z liczbami	52,88	51,75	Na skutek zmiany sumy wszystkich mieszkań należało skorygować także odsetki.
13.	Odsetek mieszkań dwupokojowych	w wierszu „W odsetkach” 14. kolumna z liczbami	25,50	26,09	jw.
14.	Odsetek mieszkań trypokojowych	w wierszu „W odsetkach” 15. kolumna z liczbami	10,28	10,66	jw.
15.	Odsetek mieszkań czteropokojowych	w wierszu „W odsetkach” 16. kolumna z liczbami	5,07	5,14	jw.
16.	Odsetek mieszkań pięciopokojowych	w wierszu „W odsetkach” 17. kolumna z liczbami	2,67	2,71	jw.
17.	Odsetek mieszkań sześciopokojowych	w wierszu „W odsetkach” 18. kolumna z liczbami	1,52	1,54	jw.
18.	Odsetek mieszkań o liczbie pokoi powyżej 6	w wierszu „W odsetkach” 19. kolumna z liczbami	2,09	2,10	jw.
19.	Liczba wszystkich mieszkań na ulicy Zduńskiej	w wierszu nr 3 12. kolumna z liczbami	582	587	Suma liczb mieszkań w poszczególnych rubrykach jest inna niż w rubryce „wszystkich mieszkań”
20.	Liczba wszystkich mieszkań na ulicy Tkaczew	w wierszu nr 6 12. kolumna z liczbami	2	1	jw.
21.	Liczba wszystkich mieszkań na ulicy Podgrody	w wierszu nr 15 12. kolumna z liczbami	6	5	jw.
22.	Liczba wszystkich mieszkań na ulicy Nowy Rynek	w wierszu nr 23 12. kolumna z liczbami	301	306	jw.
23.	Liczba wszystkich mieszkań w budach rozrzuconych wokół miasta	w wierszu nr 26 12. kolumna z liczbami	56	16	jw.

Tablica III

W oryginalnej tablicy występuje kolumna „Było do 1 Styczn.”. Zastąpiłem ją kolumną „Rok”. Powody tej zamiany wyjaśniłem w przypisie 54.

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Łączna liczba katolików wśród ludności stałej w Łowiczu w 1887 roku	w wierszu nr 6, w 3. kolumnie z liczbą ludności	4562	4563	Suma liczebności mężczyzn i kobiet jest inna niż w rubryce „razem”
2.	Łączna liczba Żydów wśród ludności stałej w Łowiczu w 1885 roku	w wierszu nr 4, w 6. kolumnie z liczbą ludności	2991	2996	jw.
3.	Łączna liczba prawosławnych wśród ludności stałej w Łowiczu w 1886 roku	w wierszu nr 5, w 9. kolumnie z liczbą ludności	251	253	jw.
4.	Łączna liczba ewangelików wśród ludności stałej w Łowiczu w 1885 roku	w wierszu nr 4, w 12. kolumnie z liczbą ludności	267	268	jw.
5.	Łączna liczba ewangelików wśród ludności stałej w Łowiczu w 1888 roku	w wierszu nr 7, w 12. kolumnie z liczbą ludności	253	258	jw.
6.	Łączna liczba ewangelików wśród ludności stałej w Łowiczu w 1893 roku	w wierszu nr 12, w 12. kolumnie z liczbą ludności	246	245	jw.
7.	Liczba ludności stałej ogółem w Łowiczu w 1882 roku	w wierszu nr 1, w 1. kolumnie od prawej strony	7620	7626	Suma liczebności mężczyzn i kobiet poszczególnych wyznań jest inna niż w rubryce „Ogółem”
8.	Liczba ludności stałej ogółem w Łowiczu w 1885 roku	w wierszu nr 4, w 1. kolumnie od prawej strony	7921	7942	jw.
9.	Liczba ludności stałej ogółem w Łowiczu w 1886 roku	w wierszu nr 5, w 1. kolumnie od prawej strony	8156	8158	jw.
10.	Liczba ludności stałej ogółem w Łowiczu w 1887 roku	w wierszu nr 6, w 1. kolumnie od prawej strony	8291	8292	jw.
11.	Liczba ludności stałej ogółem w Łowiczu w 1888 roku	w wierszu nr 7, w 1. kolumnie od prawej strony	8487	8492	jw.
12.	Liczba ludności stałej ogółem w Łowiczu w 1891 roku	w wierszu nr 10, w 1. kolumnie z liczbą ludności	8707	8717	jw.
13.	Liczba ludności stałej ogółem w Łowiczu w 1893 roku	w wierszu nr 12, w 1. kolumnie od prawej strony	8853	8852	jw.

Tablica IV

W oryginalnej tablicy występuje kolumna „Było do 1 Styczn.”. Zastąpiłem ją kolumną „Rok”. Powody tej zamiany wyjaśniłem w przypisie 54.

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Łączna liczba katolików wśród ludności niestałej w Łowiczu w 1896 roku	w wierszu nr 3, w 3. kolumnie z liczbą ludności	1125	1126	Suma liczebności mężczyzn i kobiet jest inna niż w rubryce „razem”
2.	Łączna liczba katolików wśród ludności niestałej w Łowiczu w 1898 roku	w wierszu nr 5, w 3. kolumnie z liczbą ludności	1604	1104	jw.
3.	Łączna liczba ewangelików wśród ludności niestałej w Łowiczu w 1894 roku	w wierszu nr 1, w 2. kolumnie od prawej strony	10	30	jw.
4.	Łączna liczba ewangelików wśród ludności niestałej w Łowiczu w 1899 roku	w wierszu nr 6, w 2. kolumnie od prawej strony	49	48	jw.
5.	Liczba ludności niestałej ogółem w Łowiczu w 1896 roku	w wierszu nr 3, w 1. kolumnie od prawej strony	1450	1451	Suma liczebności mężczyzn i kobiet poszczególnych wyznań jest inna niż w rubryce „Ogółem”

Tablica V

W oryginale, w wierszu nr 6 napisano „Dymisyon. żołnierze”. W opracowanej tabeli napisałem: „Zdymisjonowani żołnierze”.

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Liczba ludności niestałej w Łowiczu w 1897 roku	w wierszu nr 8, w 2. kolumnie z liczbami	1406	1405	Suma liczb w kolumnie jest inna niż liczba w rubryce „Ogółem”

Tablica VI

W oryginale, wielkości przedstawione w tablicy VI nie zgadzają się z wielkościami w tablicy III. Ponieważ wielkości z tablicy III są zgodne z tablicą V, to uznałem, że to do tablicy VI należy dodać brakujące wartości. Dopisałem je na samym dole tabeli ze znakiem plus „+”.

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Liczba mężczyzn ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w 1898 roku	w wierszu nr 9, w 3. kolumnie z liczbą ludności	4494	4504	Suma liczb w kolumnie jest inna niż liczba w rubryce „Ogółem”
2.	Liczba kobiet ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w 1898 roku	w wierszu nr 9, w 4. kolumnie z liczbą ludności	4567	4546	Suma liczb w kolumnie jest inna niż liczba w rubryce „Ogółem”
3.	Liczba ludności stałej w Łowiczu w 1898 roku	w wierszu nr 10, liczba pod drugą klamrą	9061	9050	Suma liczb mężczyzn i kobiet jest inna niż podana suma w rubryce „Ogółem”
4.	Liczba mężczyzn ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w 1899 roku	w wierszu nr 9, w 5. kolumnie z liczbą ludności	4550	4548	Suma liczb w kolumnie jest inna niż liczba w rubryce „Ogółem”
5.	Liczba ludności stałej w Łowiczu w 1899 roku	w wierszu nr 10, liczba pod trzecią klamrą	9157	9155	Suma liczb mężczyzn i kobiet jest inna niż podana suma w rubryce „Ogółem”

Tablica VII

W oryginalnej tablicy zaprezentowano dla urodzeń ludności stałej sumę ogółem w zakresie lat 1892–1899, a dla urodzeń ludności niestałej sumę ogółem w zakresie lat 1894–1899. Uczyniono tak zapewne z powodu braku wielu danych za 1893 rok. Prezentowanie w jednym wierszu sum dotyczących różnych zakresów lat może łatwo wprowadzić w błąd, toteż zdecydowałem się zaprezentować w tabeli dwa wiersze z sumą ogółem: za lata 1894–1899 oraz za lata 1892–1899. Tam gdzie brakowało danych, tam doliczono do sumy 0. Za bardziej wiarygodne i stosowne do porównań należy zdecydowanie uznać liczby zaprezentowane za lata 1894–1899.

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Liczba urodzeń kobiet ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w 1894 roku	w wierszu nr 3, w 10. kolumnie z liczbami ludności	36	86	Suma poszczególnych liczb jest inna niż liczba w rubryce „Ogółem”
2.	Liczba urodzeń kobiet ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w 1895 roku	w wierszu nr 4, w 10. kolumnie z liczbami ludności	79	80	jw.
3.	Liczba urodzeń kobiet ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w 1897 roku	w wierszu nr 6, w 10. kolumnie z liczbami ludności	78	79	jw.
4.	Liczba urodzeń kobiet ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w latach 1892 – 1899	w wierszu nr 9, w 10. kolumnie z liczbami ludności	651	653	Suma poszczególnych liczb kobiet ogółem jest inna niż liczba w rubryce „Ogółem kobiet”
5.	Liczba urodzeń ogółem wśród ludności stałej w Łowiczu w latach 1892 – 1899	w wierszu nr 10, liczba pod pierwszą klamrą	1499	1501	Na skutek innych zmian liczb, także suma ogółem wymaga korekty
6.	Liczba urodzeń kobiet wśród katolików wśród ludności stałej w Łowiczu w latach 1892 – 1899	w wierszu nr 9, w 2. kolumnie z liczbami ludności	289	290	Suma poszczególnych liczb jest inna niż liczba w rubryce „Ogółem”
7.	Liczba urodzeń kobiet wśród Żydów wśród ludności stałej w Łowiczu w latach 1892 – 1899	w wierszu nr 9, w 4. kolumnie z liczbami ludności	333	334	jw.
8.	Liczba urodzeń mężczyzn wśród prawosławnej ludności niestałej w Łowiczu w latach 1894 – 1899	w wierszu nr 11, w 15. kolumnie z liczbami ludności	18	16	Suma – pomimo, że ograniczona do lat 1894 – 1899 – to i tak się nie zgadza

Tablice A, B i C (woryginalie: VII a)

Z uwagi na to, że woryginalie pod numerem „VII a” zaprezentowano trzy tablice i nie wiążą się one tematycznie z tablicą VII, to nadałem im osobne oznaczenia kolejnymi literami alfabetu: A, B, C. Zrobiłem to także dlatego, aby nie zmieniać numeracji pozostałych tablic, tylko zostawić je z takimi oznaczeniami jakie mają woryginalie.

W tablicy A, między wierszem dotyczącym rękodzielnictwa a dotyczącym wyrobów kuchennych, woryginalie jest pusta rubryka. Nie wiadomo o jaką dziedzinę handlu tu chodzi, ale wiadomo, że zajmowało się nią w Łowiczu dwóch właścicieli żydowskich.

Woryginalie, w nazwie tablicy B, zamiast *spichlerzach* napisano *spi-chrzach*.

W tablicy C, w podsumowaniu, nie uwzględniłem fabryki chemicznej ani jako własności chrześcijańskiej ani żydowskiej. Woryginalie autor określił ją jako akcyjną, więc jako taka figuruje także w niniejszym opracowaniu.

Tablica VIII

Brak korekt.

Tablica IX

Brak korekt.

Tablica X

W oryginale w tytule podano rok 1906. Z powodów opisanych w przypisie 92 zmieniłem na rok 1897.

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Liczba chorych z powiatu łowickiego w 1897 roku leczących się na choroby wymienione w tabeli	w wierszu nr 94 z podsumowaniem „Razem”, w. 1 kolumnie	2261	2262	Suma jest inna niż liczba zaprezentowana w tabeli

Do tablic X i XI dodałem kolumnę z numerem typu choroby. Numer ten odpowiada liczbie porządkowej wiersza w tablicy XII i wskazuje, które liczby wzięto pod uwagę wyliczając konkretny wskaźnik.

Co do tablic X i XI, to chcę podkreślić, że jeden pacjent mógł cierpieć na więcej niż jedną chorobę (i więcej niż jeden raz na tą samą), wobec czego interpretowanie przedstawionej sumy liczby chorych jako liczby chorych pacjentów ogółem w roku 1897 (lub – jak w tablicy XI – w latach 1892–1900) może być obciążone błędem i jest duża szansa, że przedstawiona liczba jest zawyżona (nie wiadomo jak bardzo). Nieznany jest sposób liczenia, ale skoro przyporządkowano liczby do chorób, to prawdopodobnie są to zliczone wystąpienia danych chorób, więc ich suma to całkowita liczba wystąpień wszystkich wymienionych chorób w podanym czasie. Nie musi ona być tożsama z liczbą pacjentów (i prawdopodobnie nie jest). Ta uwaga – z naturalnych względów – nie dotyczy liczby pacjentów, którzy zmarli.

Tablice X i XI zawierają listę chorób jakie nękały mieszkańców Łowicza w podanych latach. Ta lista nie została poddana opracowaniu. Objasnienie, na czym polegały poszczególne choroby, sprostowanie ich nazw i odnalezienie współczesnych odpowiedników, na pewno byłoby wartościowym osiągnięciem, jednak uznałem, że wobec celu oryginalnego artykułu – jakim było zaprezentowanie stanu sanitarnego Łowicza – czasochłonne poszukiwanie tak szczegółowej wiedzy nie jest konieczne i niepotrzebnie zwiększyłoby objętość tekstu. Materiał przedstawiony w artykule może stanowić wkład do szerszego omówienia stanu zdrowia mieszkańców Łowicza w XIX i początku XX wieku. Osobne opracowanie byłoby właściwsze tym bardziej, że istnieją także inne źródła dotyczące tego zagadnienia. Mam tu na myśli artykuł tego samego autora: „Szpital Ś–go Tadeusza w Łowiczu. Materiał chirurgiczny z lat

1901–1907” opublikowany w *Księdze jubileuszowej Doktora Bronisława Sawickiego* (Warszawa 1909). Dr S. Stanisławski wymienia tam po łacinie 236 nazw chorób i wylicza ilu pacjentów cierpiało z ich powodu i ilu zmarło w poszczególnych latach.

Tablica XI

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Liczba chorych ogółem w szpitalu św. Tadeusza w Łowiczu w latach 1892 – 1900	w wierszu nr 57 z podsumowaniem „Ogółem”, w kolumnie 1.	2671	2558	Suma jest inna niż liczba zaprezentowana w tabeli
2.	Liczba zmarłych ogółem w szpitalu św. Tadeusza w Łowiczu w latach 1892 – 1900	w wierszu nr 57 z podsumowaniem „Ogółem”, w kolumnie 2.	164	158	Suma jest inna niż liczba zaprezentowana w tabeli

Ponadto, patrz: opis tablicy X.

Tablica XII

Wszystkie wskaźniki w tablicy XII zostały obliczone od nowa. Potrzeba ponownego ich wyliczenia wynika z korekt na sumach ogółem w tablicach X i XI. Dane z tych dwu tablic stanowiły podstawę do wyznaczenia wartości w tablicy XII. Pomimo uwagi co do możliwości zawyżenia sum w tablicach X i XI (patrz: opis tablicy X) – z braku innych danych – przyjąłem, że liczba chorych jest taka jaka wynika z tych tablic.

W oryginale, kolumny 1. i 3. ze wskaźnikami, mają napisane w nagłówku, że dotyczą liczby chorych i zmarłych w domu na podstawie tablicy X. Tymczasem bardzo zbliżone wyniki otrzyma się, gdy wyznacza się te wskaźniki dla chorych i zmarłych ogółem, a nie tylko w domu. W tablicy X nie zaprezentowano liczb chorych i zmarłych w domu, choć oczywiście można te liczby wyznaczyć odejmując liczby chorych i zmarłych ogółem od liczb chorych i zmarłych w szpitalu. Wartości wskaźników są jednak różne od tych w oryginale gdy bierze się pod uwagę liczby chorych i zmarłych w domu. Toteż zdecydowałem się obliczyć wskaźniki bliższe tym oryginalnym i zmienić wyrażenie „w domu” na „ogółem”. Pozostałe wskaźniki, wyliczone na podstawie tablicy XI, również wyliczyłem ponownie. Przeważnie nie różniły się znacząco od wartości oryginalnych, toteż policzyłem je jeszcze raz aby uzyskać wyniki z większą dokładnością.

Do tablic X i XI dodałem kolumnę z numerem typu choroby. Numer ten odpowiada liczbie porządkowej wiersza w tablicy XII i wskazuje, które liczby wzięto pod uwagę wyliczając konkretny wskaźnik.

Dokonałem powyżej opisanych zabiegów, aby osiągnąć kompromis między wiernością odtworzenia tego co zaprezentowano w oryginalnym artykule, a klarownością i spójnością przekazu dla czytelnika. To

wymagało zniwelowania wątpliwie wyliczonych wyników i nieadekwatnych opisów. Mimo tego wszystkiego, należy odnieść się do tablicy XII bardzo krytycznie, nie tylko ze względu na jakość danych, ale i metodę ich przedstawiania i porównywania. Zestawienie obok siebie wskaźników wyliczonych na podstawie dwóch różnych tablic, które odnoszą się do różnego typu pacjentów i dotyczą zupełnie innych zakresów czasowych, z których jedna zawiera wartości zagregowane z kilku lat, a druga tylko z jednego roku, może łatwo wprowadzić w błąd i doprowadzić do mylnych wniosków. Dlatego do nagłówków dopisałem jakich lat dotyczą dane. Autor wyraźnie sygnalizuje problemy dotyczące zebranych liczb i formułuje swoją intencję co do tego, że wielkości pochodzące z roku 1897⁶ chce traktować jako przeciętne. Jest to nadmierne uproszczenie, ale jeśli je przyjąć, to zestawienie można traktować jako porównanie zapadalności na pewne choroby wśród pacjentów ogółem oraz wśród pacjentów leczonych w szpitalu. Jednak wszelkie wnioski z takiej analizy należy uznać za wątpliwe.

Tablica XIII

LP	Data	Ludność stała			Ludność niestająca			Razem		
		Ogólna liczba ludności	Ogółem zmarło	Na 1000 osób zmarło	Ogólna liczba ludności	Ogółem zmarło	Na 1000 osób zmarło	Ogólna liczba ludności	Ogólna liczba zmarłych	Na 1000 osób zmarło
1	1890	8658	79	9,12	?	43	?	?	122	?
2	1891	8707	?	?	?	?	?	?	?	?
3	1892	8743	125	14,30	?	66	?	?	194	?
4	1893	8853	141	15,95	?	?	?	?	?	?
5	1894	8724	312	35,20	908	133	146,5	9632	445	46,20
6	1895	8842	117	13,20	1603	92	57,4	10 445	209	20,00
7	1896	8910	94	10,55	1450	71	51,0	10 360	168	16,21
8	1897	9033	71	7,86	1405	79	56,2	10 438	150	14,37
9	1898	9061	139	15,30	1459	70	48,0	10 520	209	19,86
10	1899	9157	101	11,00	1745	75	43,0	10 902	176	16,14
Razem bez 1891 i 1893 r.		[71 128]	1 038	[14,6]	[8570]	635	[74,0]	[62 297]	1 673	[26,85]

Liczby zaprezentowane w oryginalnej tabeli w trzech kolumnach „Na 100 osób zmarło” wyglądają na wskaźniki liczby zmarłych na 1000 osób, a nie na 100. Na przykładzie wskaźnika za 1899 rok dla ludności stałej, wyliczenie odbyło się w następujący sposób: $(101 \times 1000) / 9157 = 11,03$. Ponieważ oryginalne liczby różnią się niewiele od tak wyliczonych, to zdecydowałem się zmienić nagłówki na „Na 1000 osób

⁶ Patrz przypis 92.

zmarło” i wyliczyć wskaźniki od nowa. Wybrane wartości z tablicy XIII z artykułu z 1907 roku, zawiera powyższa tabela. Wartości skorygowane są przedstawione w tablicy XIII.

Jak napisał autor: „dane z 1891 i 1893 lat są niekompletne, a z lat 1890–1893 mamy tylko cyfry dotyczące się ludności stałej”. W oryginale znajduje się wyłącznie wiersz z wartościami „Razem bez lat 1891 i 1893”. Takie ujęcie nie obrazuje klarownie danych o śmiertelności w Łowiczu, nie tylko ze względu na luki, ale i na to, że podany zakres lat obejmuje okres wyjątkowy tj. czas epidemii cholery. Dlatego dodałem do tablicy XIII analogiczne wiersze „Razem z lat 1893–1894” dla ludności stałej oraz „Razem z lat 1895–1899” dla ludności stałej i niestałej.

W wierszach z zagregowanymi danymi „Razem z lat 1893–1894” oraz „Razem z lat 1895–1899” nie przedstawiłem wartości dotyczących kolumn „Ogólna liczba ludności” i „Na 1000 zmarło”. Nie wyliczałem ich, ponieważ suma ogólnych liczb ludności z poszczególnych lat nie powinna być utożsamiana z ogólną liczbą ludności z całego okresu. Nie wyliczyłem zatem także wskaźników śmiertelności za podane okresy. Zamieściłem natomiast liczby zmarłych, ponieważ – z naturalnych przyczyn – one odpowiadają liczbie zmarłych w podanym zakresie czasowym. W oryginale, w wierszu „Razem bez lat 1891 i 1893” zaprezentowano liczby w kolumnach „Ogólna liczba ludności” i „Na 1000 zmarło”. W tablicy XIII przedstawiłem je zapisując w nawiasach kwadratowych (są też widoczne w powyższej tabeli). Zdecydowałem się tak je wyróżnić, ponieważ z jednej strony są to wątpliwe metodologicznie wyniki obliczeń, które nie prowadzą do interpretacji takich jakimi je przedstawił autor, a z drugiej strony, autor interpretuje je w treści artykułu (patrz: przypis 97), wobec czego uznałem, że należy je pozostawić, aby ich brak nie dezorientował czytelnika.

W tablicy XIII, w miejscach gdzie nie wydrukowano liczb, wydrukowano znak „-” lub „?””. Trudno określić czym miałyby różnić się znaczenie obydwu znaków, bo nie są dostrzegalne wyraźne prawidłowości, a może popełniono i tu błędy w druku. Np. w oryginalnej tablicy w miejscu przeznaczonym na liczbę zmarłych mężczyzn katolików wśród ludności niestałej w 1891 roku umieszczono znak „?”, zaś w analogicznym miejscu na liczbę zmarłych katolickich kobiet umieszczono znak „-”. Nie jest jasne co miałyby odróżniać te dwa przypadki. Może jest to błąd w druku, a może oznaczenia wprowadzono niekonsekwentnie. Wydaje się, że znak „?” powinien oznaczać brak danych lub brak możliwości wykonania obliczeń ze względu na brak danych (np. brak zachowanych ksiąg z metrykami zgonów), natomiast znak „-” to po prostu zero, czyli brak zaobserwowanych przypadków (chodzi tu o brak potwierdzony np. na podstawie analizy zachowanych ksiąg z metrykami zgonów).

Lp.	Miara	Gdzie w tabeli	Było	Jest	Przyczyna korekty
1.	Data	w wierszu nr 10 w kolumnie z datami	1898	1899	Skoro każdy kolejny wiersz tabeli odpowiada danym za kolejny rok, to powtórzenie roku 1898 wygląda na omyłkę w druku. To, że chodzi tu o 1899 rok potwierdza zgodność podanych liczb ludności stałej i niestałej za ten rok z analogicznymi liczbami z tablic III i IV.
2.	Ogólna liczba ludności stałej w 1891 roku	w wierszu nr 2, w 1. kolumnie	8707	8717	Podano tu taką samą liczbę jak w tablicy III. Ponieważ liczba z tablicy III wymagała korekty, to konsekwentnie tu także wprowadziłem zmianę.
3.	Ogólna liczba ludności stałej w 1893 roku	w wierszu nr 4, w 1. kolumnie	8853	8852	Zmieniłem wartość na taką samą jaka jest w tablicy III uznając, że liczba z tablicy dot. ruchu ludności stałej jest bardziej wiarygodna niż w tablicy dot. śmiertelności.
4.	Ogólna liczba ludności niestałej w 1896 roku	w wierszu nr 7, w 12. kolumnie	1450	1451	Podano tu taką samą liczbę jak w tablicy IV. Ponieważ liczba z tablicy IV wymagała korekty, to konsekwentnie tu także wprowadziłem zmianę.
5.	Liczba zmarłych ogółem wśród ludności stałej w 1890 roku	w wierszu nr 1, w 10. kolumnie	79	88	Suma jest inna niż liczba zaprezentowana w tabeli.
6.	Liczba zmarłych ogółem wśród ludności stałej w 1891 roku	w wierszu nr 2, w 10. kolumnie z liczbami	?	96	Uznałem znaki „-” za 0 i wylczyłem sumę, tym bardziej, że liczby zmarłych prawosławnych i ewangelików nie są duże, więc ogólna liczba zmarłych wśród ludności stałej w roku 1891 nie powinna bardzo różnić się od prawdziwej.
7.	Wskaźnik ilu przypada zmarłych na 1000 osób wśród ludności stałej w 1891 roku	w wierszu nr 2, w 11. kolumnie	?	11,01	jw.
8.	Liczba zmarłych ogółem wśród ludności stałej w latach 1890, 1892, 1894–1899	w wierszu nr 11, w 10. kolumnie z liczbami	1038	1047	Suma wymagała zmiany z uwagi na zmianę sumy zmarłych ogółem wśród ludności stałej w 1890 roku.
9.	Liczba zmarłych ogółem wśród ludności niestałej w 1890 roku	w wierszu nr 1, w 5. kolumnie od prawej strony	43	44	Suma jest inna niż liczba zaprezentowana w tabeli.
10.	Liczba zmarłych ogółem wśród ludności niestałej w 1892 roku	w wierszu nr 3, w 5. kolumnie od prawej strony	66	65	jw.
11.	Liczba zmarłych ogółem wśród ludności niestałej w 1896 roku	w wierszu nr 7, w 5. kolumnie od prawej strony	71	74	jw.
12.	Liczba zmarłych ogółem wśród ludności niestałej w latach 1890, 1892, 1894–1899	w wierszu nr 11, w 5. kolumnie od prawej strony	635	632	Suma wymagała zmiany z uwagi na zmianę sum zmarłych ogółem wśród ludności niestałej w latach 1890, 1892, 1896.
13.	Liczba zmarłych wśród ludności niestałej w 1893 roku wg wyznań i płci	w wierszu nr 4, w kolumnach od 13. do 20.	-	?	W tekście podano, że brak tych danych. Trudno stwierdzić czym wg autora ma różnić się zapis „-” od „?””. Można przyjąć, że „-” jest równoznaczny z liczbą 0 tj. zgonów nie stwierdzono, natomiast „?” oznacza brak informacji. Toteż zmieniłem tu znak „-” na „?”.

Składam podziękowanie Monice Maruszak za wyniki jej kwerend w Internecie i w bibliotekach cyfrowych oraz za odnalezienie i tłumaczenie źródeł rosyjskojęzycznych. Pomoc Moniki była nieoceniona.